

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

**GURU NANAK BANI VICH NAARI-MUKHI RUPAKAN DA
SANDRABH ATE PESHKARI**

A THESIS

Submitted to the

FACULTY OF ARTS

PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH

for the degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY

2017

RAJVIR KAUR

GURU NANAK SIKH STUDIES

PANJAB UNIVERSITY

CHANDIGARH

ਤਤਕਰਾ

	ਪੰਨਾ ਨੰਬਰ
ਭੂਮਿਕਾ	1-6
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ	7-35
ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ	

1. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ
  - ❖ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ
  - ❖ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ
  - ❖ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ ਪੇਪਰ
  - ❖ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
  - ❖ ਕੋਸ਼
2. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
3. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ
4. ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ	36-81
------------	-------

ਰੂਪਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

1. ਰੂਪਕ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
  - ❖ ਪ੍ਰਤੀਕ
  - ❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰ
  - ❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ

2. ਰੂਪਕ: ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ

3. ਰੂਪਕ : ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

82-137

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

1. ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
2. ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ
3. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

138-179

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ

1. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ
2. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
3. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

4. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

5. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

180-219

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਯੋਜਨਾ

1. ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

❖ ਕਲਪਨਾ

❖ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ

❖ ਅਲੰਕਾਰ

2. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

220-227

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

228-244

ਭੂਮਿਕਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਰੋਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹਨ ਉੱਥੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਬਦਫੈਲੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵੀ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਟੈਕਸਟ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਂਤੀ ਧਰਾਤਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਾਤਲ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਬੋਧ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਉੱਪਰ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਖੋਜ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਕੁਝ ਸਾਰਥਿਕ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ **‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ’** ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕ੍ਰਮ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਜਿਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਇਸ ਕਠੋਰ ਰੂਪ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਰਸਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮੂਰਤ ਹੋਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚਾ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ‘**ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ**’ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਰੀਵਿਊ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ‘**ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ**’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ‘ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਉਪ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਉਪਭਾਗ ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਉਪ ਭਾਗ ਰੂਪਕ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਉਪ ਭਾਗ ਰੂਪਕ

ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਟੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਲਈ ਸਸ਼ਕਤ ਪਿਠਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ **‘ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ’** ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਜੋ ਸਥਾਨ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਤਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵੀਂ ਰਹੀ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਿਆਂ ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਆਦਿ ਮਸਲੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਬੱਲਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ/ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਵਿਥ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸੰਦਰਭ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਆਇ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਯੋਜਨਾ’ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਉਪ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਭਾਗ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਪ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਰੂਪਕਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੋ-ਜੋ ਤੱਥ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਰੂਪ ਇਸੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੇ ਖੋਜ

ਕਾਰਜ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਯਤਨ ਖੋਜ ਦੀ 'ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ' ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸੂਤਰਬੱਧ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰਥਕ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ/ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਈਆਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਪੜ੍ਹਕਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੱਖਰੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏਗਾ ਅਤੇ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵੀ ਆਸ ਬੱਝੇਗੀ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਨਿਗਰਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਜੀ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਸਦਕਾ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸਬੰਧੀ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਲੇਖਣੀ ਸੰਵਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਟਾਫ ਰੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਰਗਾ ਨਿੱਘ ਮਿਲਿਆ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਿਰਮਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸੰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਵਰਗੇ ਦੋਸਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।

ਮਿਤੀ

ਰਾਜਵੀਰ ਕੌਰ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ
ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ
  - ❖ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ
  - ❖ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ
  - ❖ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ ਪੇਪਰ
  - ❖ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
  - ❖ ਕੋਸ਼
2. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
3. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ
4. ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

1. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸੋਮਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਹਾਇਕ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਿਵਰਣ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਖੋਜ-ਪੱਤਰ, ਜਰਨਲ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀਆਂ ਵੈਬਸਾਈਟਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

❖ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਜਤਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲਤਾ ਨੂੰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪਰਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ

ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

- ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ**, ਸੰਨ 1974 ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ** ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 1990 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਾਤ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਜੋਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।
- ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਰਚਾ, **ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ** ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 1991 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿੱਥ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਅਧਿਐਨ** ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 1992 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ

ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

- ਗੁਰਸ਼ਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਮੁੱਦੇ** ਪ੍ਰੋ. ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 1992 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਦੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁੱਦੇ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੱਦੇ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ** ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 1992 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।
- ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ **ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ** ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਚੇਅਰ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1997 ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚਲੇ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ‘**ਸ਼ੰਕਰਦੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਧਰਮ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ**’ ਨਾਮਕ ਖੋਜ ਕਾਰਜ 1997 ਈਸਵੀ ਵਿਚ University of Gauhati ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ

ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਧਰਮ ਸੰਕਲਪ, ਭਗਤੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਧਰਮ ਸੰਕਲਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ।

- ਕੁਲਜੀਤ ਕੌਰ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ** ਡਾ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 2002 ਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।
- ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ **ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ** ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 2006 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਇ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।
- ਸੁੱਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪਰਿਪੇਖ** ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 2007 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਜਪੁਜੀ, ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰਦੇ ਹਨ।

- ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ** ਡਾ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 2007 ਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਸੁਨੀਤਾ ਸ਼ਰਮਾ **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ: ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ** ਡਾ. ਯੋਗਰਾਜ ਅੰਗਰੀਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 2009 ਨੂੰ ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸੰਬੰਧੀ ‘Concept of Human Rights in Guru Nanak Bani’ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸੰਨ 2010 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੰਪੰਨ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ ‘ਤੇ ‘ਸਟੇਟ’ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦੇਣ ਦੇ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਕਮਲਜੀਤ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵ ਸੰਰਚਨਾ** ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ

ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 2012 ਨੂੰ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨਮੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁੱਖ ਬਣਾਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

- **ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ ਰਾਏ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਵਾਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਧੀ** ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸੰਨ 2013 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਇਹ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਵਾਦ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- **ਅਰਵਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ**, 1990, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
- **ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ**, 1991 ਵਿਚ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ।
- **ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ**, 1992 ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

- ਗੁਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, **ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ**, 1996, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

❖ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

- ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ (ਆਸ਼ਾ ਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, 1969) ਸਮਕਾਲੀ ਧਰਮਾਂ, ਰਾਜਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ (ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਗੁਪਤਾ, 1969) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ (ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਐੱਮ ਏ) ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (1971) ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਛੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰ ਦਾ ਪਿੜ ਜੀਵਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਾਰ, ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨੌਂ ਤੱਤਾਂ (ਪਰਮਾਤਮਾ, ਰਚਨਾ, ਮਨੁੱਖ, ਧਰਮ, ਗੁਰੂ, ਸਮਾਜ, ਆਤਮਾ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ), ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚਲੇ ਨੌਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਲ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ (ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਝੱਗਰ, 1969 ਤੇ ਜਸਮੇਲ ਸਿੰਘ ਰੂਮੀ, 1970) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ, ਰਚਨਾਕਾਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

- ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ (ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਦ ਅੰਕ) ਅੰਕ-32, ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ: ਨਾਰੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਸਤੰਬਰ 1988, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਗਲਪ ਸੰਸਾਰ: ਨਾਰੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ, 25 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1990 ਨੂੰ ਕਰਵਾਏ ਕੌਮੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਤੇ ਪੜਿਆ ਪੇਪਰ।
- ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਖੋਜ ਦਰਪਣ, ਜੁਲਾਈ 2000, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਪ੍ਰੋ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਸਤੰਬਰ 2008, ਅੰਕ 58 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਿਸਰਚ ਪੇਪਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।
- ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ: ਨਾਰੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਅੰਕ-219, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ, 2008, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਅੰਕ-105, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, 2008, ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ: ਨਾਰੀ ਨਜ਼ਰੀਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ।
- ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਮਲਹੋਤਰਾ, Panjab Journal of Sikh Studies, 2011, On The Study of Sikh Ethics, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

- ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਤਿਆਲ, 2012, ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਗਾਈਐ ਪੇਪਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।
- ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, 2012, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
- ਸੰਗੀਤਾ ਰਾਣੀ, Panjab Journal of Sikh Studies, 2012, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਡਾ. ਸਵਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, Panjab Journal of Sikh Studies, 2013, Investigating Women's Rights as Human Rights In Guru Nanak's Texts, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, Panjab Journal of Sikh Studies, 2013, ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ: ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਸੰਵਾਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

❖ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ ਪੇਪਰ

- ਪ੍ਰਿੰ. ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਣਮੁੱਲੀ ਸੇਧ, ਦਸੰਬਰ, 2012।
- ਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਬੋਲੇਵਾਲੀਆ, ਧੰਨ-ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (ਕਵਿਤਾ), ਦਸੰਬਰ, 2012।
- ਡਾ. ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ 'ਪੱਟੀ ਲਿਖੀ', ਅਗਸਤ, 2014।

- ਪ੍ਰੋ.ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੰਗਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਰਬਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਅਕਤੂਬਰ, 2014।
- ਡਾ. ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਅਕਤੂਬਰ, 2014।
- ਡਾ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਅਕਤੂਬਰ, 2014।
- ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ, ਦੇਹੁਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਨਵੰਬਰ, 2014।
- ਸ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ, ਨਵੰਬਰ, 2015।
- ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ, ਮਾਰਚ, 2016।
- ਡਾ. ਰੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਮਾਰਚ, 2016।

❖ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੋਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਭਰੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਗਲੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ, ਡਾ. ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਕਾਲ ਸਮੇਂ ਸੀ। ਸੋ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਦਰਦ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਣਡਿੱਠਾ ਸਰੋਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੋਂ ਗਵਾਚਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨ, ਤਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਵੱਲ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਰਥ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਭ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ “ਸਰਬ ਰੋਗ ਕਾ ਅਉਖਦ ਨਾਮ” ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸੰਪਾ. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ: ਇਹ ਇਕ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੇਪਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਪੇਪਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ

ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ, ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਦੇਵੀਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤੇ ਸਮਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕੋ ਮਾਲਾ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ ਹੈ। 'ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ ਨੂੰ ਸਵੈ ਮਾਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ, ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੂੜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਬ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਧਾਂਤ, ਹੁਕਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਸਿੱਖ ਕੀਮਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਕਾਲਵਾਦ ਦਾ ਫਲਸਫਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫਲਸਫਾ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨਧਾਰਾ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ), ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਤੱਤ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਗਿਆਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੁਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਕਰਮਕਾਂਡ, ਭੇਦਭਾਵ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਖੁੰਝਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਮਿਲਿਆ।

ਬਾਣੀ ਰਹੱਸ, ਡਾ.ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਬਾਣੀਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ 400 ਸਾਲਾ ਅਵਸਰ ਉੱਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਉਪਰ ਦੋ-ਰੋਜ਼ਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਮਵਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਪਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਲਯੁਗੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਿਰ ਉਠਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਦੋਂ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚਲੇ ਖੋਜ ਪੇਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ, ਹੀਰਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਕਾਦਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ’ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਹਰ ਸਲੋਕ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੁਕ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਚੁਣੀ ਗਈ ਤੁਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ, ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ 11 ਲੇਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਰਹੱਸਵਾਦ, ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ

ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ: ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ ਬੜੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਕਲਪਿਤ ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ-ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਤ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰਮ, ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ, ਫਕੀਰੀ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗੀ ਸੁਮੇਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਢਿੱਲੋਂ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੰਤਨ, ਡਾ. ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਇਹ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਰਗ ਉਪਰ ਚਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਟਿਕਾਉ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ: ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਥਿਤੀ, ਡਾ. ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੀ ਜਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਜੋਤਿ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਨਦੇਹੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਜੋਤਿ ਸਤਿ ਹੈ ਜਦਕਿ ਜਾਤਿ ਕੂੜ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ, ਨੀਵੇਂ, ਨੀਤਾਣੇ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।

Simone de Beauvoir, **The Second Sex**, Vintage Books, New York, London, 1997: ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਸਤਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੁਵਆਰ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੁਵਆਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਔਰਤ ਜੰਮਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ’ ਇਸ ਵਿਚ ਜੈਂਡਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਔਰਤਪੁਣੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਔਰਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ, ਔਰਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਜੋਂ, ਤੱਥ ਤੇ ਮਿੱਥ, ਸਰੀਰਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬਹੁ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਨੀਝ, ਡਾ.ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਚੌਦਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚ ਔਰਤ, ਗਲਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਥਾ ਕਹੇ ਉਰਵਸ਼ੀ, ਡਿਉੜੀ, ਕਤਰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਔਰਤ (ਬੁਸ਼ਰਾ ਏਜਾਜ਼, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ), ਰਣਭੂਮੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਨਾਰੀ-ਪੱਖ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਡਾ.ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਨਾਰੀਵਾਦ, ਡਾ. ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੀ ਨਾਰੀ

ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ, ਆਦਿ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ, ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਮਾਡਲ-ਪੁਨਰ ਉਥਾਨਵਾਦੀ, ਲੋਕਰਾਜੀ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਰੈਡੀਕਲ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਹੋਂਦ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਬਾਰੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਲਾਮ ਔਰਤ (ਜੇ. ਐਸ. ਮਿਲ), ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ):

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ‘ਦਿ ਸਬਜੈਕਸ਼ਨ ਆਫ ਵਿਮਨ’ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਰਦ ਸੰਸਥਾ ਕਿਵੇਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਤਰਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਔਰਤ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਹੋਏ ਚਿਹਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਲਨ, ਪਿਤਰਕੀ ਸਿਸਟਮ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਔਰਤ ਤੇ ਦਲਿਤ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ (ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ

ਕੁਮਾਰ): ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸ਼ਬਦ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਚਿੰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਅਧੀਨ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ

ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰ (ਡਾ. ਸਪਨਾ ਸੇਠੀ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਨਾਰੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਤੱਤ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦੇ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਅੰਦੋਲਨ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਮਨ ਦਿ ਬਿਉਵਾਰ, ਇਸਤਰੀ ਉਪੇਕਸ਼ਿਤਾ (ਡਾ. ਪ੍ਰਭਾ ਖੇਤਾਨ): ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿਮੋਨ ਦਿ ਬਿਉਵਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਦ ਸੈਕੰਡ ਸੈਕਸ' ਦੇ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸਤਰੀ ਮੁਕਤੀ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਹਿੰਦੀ) (ਦੇਵੇਂਦਰ ਇਸਸਰ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰਾ ਦਰਜਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਬਾਰੇ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਨਾਰੀ (ਗਜਾਨਨ ਸ਼ਰਮਾ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ, ਵੇਦਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ

ਔਰਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ।

ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਬੰਧਾਂ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਕਿਰਤ-ਵੰਡ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ (ਕੇ. ਏ. ਨੀਲਕੰਠ ਸ਼ਾਸਤਰੀ): ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕੇ. ਏ. ਨੀਲਕੰਠ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕ, ਰਿਗਵੇਦ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ, ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਧਰਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਧਰਮ, ਸਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਂਚ, ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਾਰਜ, ਕੰਮ-ਕਾਜ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮ (ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂੰ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ

ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੈਨਮੱਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮੱਤ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ਿਲਾ, ਵੇਦਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਇਕਬਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਚੋਪੜਾ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 14 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ, ਸਾਂਖ-ਦਰਸ਼ਨ, ਯੋਗ-ਦਰਸ਼ਨ, ਮੀਮਾਂਸਾ-ਦਰਸ਼ਨ, ਅਦਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਅਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਰਗੀਕਰਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਡਾ. ਆਰ. ਡੀ. ਨਿਰਾਕਾਰੀ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਰੋਮਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਜਰਮਨ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀਮੱਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਸਵਾਮੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦਾਸ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾਸ, (ਅਨੁ.): ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਗ ਵਿੱਚ

ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ ਸਮੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਰੰਕਾਰੀ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛਾਦੋਂਗਿਅ, ਐਤਰਯ, ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਿਅਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ, ਵਿੱਦਿਆ, ਅਵਿੱਦਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਐਫ. ਮੈਕਸਮੂਲਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ: ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ. ਮੈਕਸਮੂਲਰ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਖਿਆਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸੱਤ ਵਖਿਆਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਰਮ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਐਲ. ਐਮ. ਜੋਸ਼ੀ, (ਅਨੁ.) ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸੋਧਕ, ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲਾਹੇਵੰਦ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।

ਕਿੱਸਾ-ਸੰਵਾਦ, ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-

ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੀਰ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੀਰ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਮੋਦਰ, ਮੁਕਬਲ, ਵਾਰਿਸ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੋਸਿਊਰ, ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਫਰਾਇਡ, ਲੋਂਜਾਇਨਸ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ : ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ, ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੰਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਡਾ. ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚਿੰਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਧਤੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿੰਨ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ 8 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਖਰੇਵੇਂ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਪੱਧਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਰਸ਼ੀ: ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਚਾਰ ਖੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਡਾ. ਗੋਪੀਚੰਦ ਨਾਰੰਗ, (ਅਨੁ. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ): ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ, ਰੂਮੀ ਰੂਪਵਾਦ, ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਯੱਕ ਦੇਰੀਦਾ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਤਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਲਈ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇਣ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ) ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਤੱਹੀ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

❖ ਕੋਸ਼

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਨ, (ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਦਸ ਪੋਥੀਆਂ) ਰਾਜ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ, ਅੰਮਿਤਸਰ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਸੱਤਵੀ ਵਾਰ, 2006।

ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ।

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ‘ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼’ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਸਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਪਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਖੋਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਲਾਹੇਵੰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, (ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ, 1998।

ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

2. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ-ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ:-ਸੁਹਾਗਣ-ਦੁਹਾਗਣ, ਕੁੱਚਜੀ-ਸੁੱਚਜੀ, ਗੁਣਵੰਤੀ-ਅਵਗੁਣਹਾਰੀ, ਮੋਹਣੀ, ਕਾਮਣਿ ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨਾਤਮਕ

ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

- ਰੂਪਕ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ। ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਰੀ ਮੁੱਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।
- ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁੱਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਮੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ।
- ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ੇ ਗਏ ਨਾਰੀ ਮੁੱਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ, ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨਾਂ: ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਖੋਜਣਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜੇ ਗਏ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੀ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਭੂਮੀਕਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਾਉਣਾ।

3. ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਧੀ

ਖੋਜ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਤਰਕਬੱਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਿਧਾਂਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨੀ/ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਗੂੜ ਰਮਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਫੀਲਡ ਵਰਕ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਕ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ/ਲੇਖਾਂ/ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਮੈਟਾ ਅਲੋਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੇਸ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ

ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਰਾਜਸੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਸੱਤਾ ਧਿਰ ਦਾ ਧਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ

ਜਨਮ ਲਿਆ। ਇਹ ਪਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ 1500 ਸਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸਨੇ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦਾਂ, ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੱਤਾ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਕ ਜਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸੁਰ ਵੀ ਉਠਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪਾਲਣਾ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲਾਂ ਨਾਲ ਰਚੇ ਗਏ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ/ਬਹੁ-ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਅਸਮਾਨ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਅਸਮਾਨ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਇਸ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗ-ਵੰਡ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਤਾ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਸਕੇ।

ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ, ਐਮ. ਫਿਲ ਡਿਗਰੀ ਅਧਾਰਤ ਜੋ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਦਰਭ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

ਰੂਪਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

1. ਰੂਪਕ: ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
  - ❖ ਪ੍ਰਤੀਕ
  - ❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰ
  - ❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ
2. ਰੂਪਕ: ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ
3. ਰੂਪਕ : ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਅਧਿਆਇ-ਦੂਜਾ

ਰੂਪਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ, ‘ਰੂਪਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ’ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰੂਪਕ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ:ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

1. ਰੂਪਕ : ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਰੂਪਕ (Metaphor) ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੂਪਕ (Metaphor) ਸ਼ਬਦ ਦੋਹਰੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ (Poetics) ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਗੁਣ ਵਜੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰੂਪ ਕਥਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਹੈ। ਕਥਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਰੂਪਕ’ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਜਤਨ, ਜੋ ‘ਅਰੂਪ’ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ‘ਰੂਪਮਾਨ’ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।² ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾਤਮਕ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ (Similar) ਜਾਂ ਸੁਝਾਉ ਜਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਭਾਵ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੀ

ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਕ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ‘ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ’ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।³ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ:

1. ਹਰ ਚਮਕਦੀ ਚੀਜ਼ ਸੋਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
2. ਲਾਲ ਰੰਗ ਵੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਰਗਾ ਹੈ।
3. ਘਰ ਦਾ ਆਕਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਰੂਪਕ (Metaphor) ਹੈ। ਦੂਜਾ ਵਾਕ ਨਿਰਮੂਲ/ਅਰਥ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਵਾਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰੁਸਤ ਵਾਕ (Correct Control Sentence) ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਵਾਕਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿਠਭੂਮੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੀ ਇਹੋ ਝਲਕ ‘ਚਮਕਦੀ ਚੀਜ਼’ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ‘ਸੋਨਾ’ ਕਿਸੇ ਵੀ ‘ਚਮਕਦੀ ਚੀਜ਼’ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਮਕਦੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦੇ ਤੁੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਸੋਨਾ’ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਯੁਕਤ ਰੂਪਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਦੇ ਕਥਾਨਿਕ-ਮੁੱਲ (Value Statement) ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਕ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਕਥਨ-ਮੁੱਲ ‘ਸੋਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸੋਨਾ ਇਕ ਅਤਿ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਵੇਂ ਹੀ ਰੂਪਕ ਅਰਥ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜਾ ਵਾਕ ਰੂਪਕਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲ ਅਤੇ ਕਾਲਾ ਦੋਵਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬੇਹੱਦ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੁਕਵੇਂ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਕ ਹੀ ਵਿਅੰਜਨਾਰਥੀ ਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰੂਪਕਯੁਕਤ (Metaphorical) ਨਹੀਂ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਦੌੜ ਕਿਤੇ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵਾਟਰਲੂ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ”

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਘੇਰੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਾਟਰਲੂ ਦੇ ਉਸ ਯੁੱਧ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੇ ਮਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਨੇਪੋਲੀਅਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਪਕ , ਰੂਪ+ਕ, ਦੀ ਸੰਜੁਗਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ -ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਭੇਦ ਰਹਿਤ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਥਾਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ‘ਰੂਪ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਚਾ ਹੈ। ਰੂਪ Style ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਇਕ Form ਹੈ। ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਹਰ ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ/ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਕਾਲ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਜਗਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ ਉਸਦਾ ਨਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉਸਤੇ ਲਾਗੂ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਸੰਸਾਰ ਅਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਕਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਨੁਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਨਾ-ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਾਡਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਤਮਰੂਪ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਰੂਪ ਇਕ ਚੌਖਟਾ (ਢਾਂਚਾ/ਬਣਤਰ) ਹੈ। ਵਸਤੂ ਸਮੱਗਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਬਣਤਰ/ਥੀਮ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਰੂਪਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ:

‘ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਥ (ਵਸਤੂ) ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਹੈ।’⁴

ਰੂਪਕ ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ, ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਰੂਪਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਕ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਮਾ (Simile) ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਚਮਤਕਾਰ ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੂਪਕ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਭਿਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਵਰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕ ਇਕ ‘ਭ੍ਰਾਂਤੀਮਾਨ’ ਯੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭ੍ਰਾਂਤੀਮਾਨ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਮੇਯ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਜਿਹਾ ਰੂਪਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੇ ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਇਕ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਹੈ।⁵

ਇਸ ਉਕਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪਗਤ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਗਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰੁਝਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਥਨ ਵਿਚਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਅਰਸਤੂ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।⁶

Encyclopaedia of literary critics and criticism ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿੰਤਰਾਂ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ‘ਰੂਪਕ’ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਵਲੋਂ ਦੂਜੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਲਿਖਤ ਵਾਕ ਵਿਚ

(1)

(2)

ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ

ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਦਹਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ

ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿਹਰਾ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੇਜ਼, ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਅਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਸੀ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ Michael Shaw Findlay ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਰੂਪਕ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਕਈ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕਲਪਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁸ ਇਸਦੇ ਉਲਟ Encyclopaedia of Linguistic ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁹ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।¹⁰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪਰਬੰਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਚਿਤਰਾਂ/ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਅਕਾਰਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ‘ਲਾਰੇਂਸ ਪੇਰਾਇਨ’ ਅਨੁਸਾਰ :

ਰੂਪਕ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੋ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਪਹਿਲਾ ਜੋ ਅਗਰਭੂਮੀ

‘ਤੇ ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹¹

❖ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਪ੍ਰਤੀਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਿੰਬਲ ਬਾਰੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਅਮੈਰੀਕਾ¹² ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਬਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੁੱਢ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿੰਬੋਲਨ (ਸੋਮਬੋਲੋਨ) ਵਿਚੋਂ ਢੂੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਰਿਕ ਕੈਹਲਰ¹³ ਨੇ ਇਸਦਾ ਮੁੱਢ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਸਿਮਬੋਲਿਨ (Symboliein) ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕਠੇ ਲਿਆਉਣਾ (To Bring Together) ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਸੁਧਾ ਸਕਸੈਨਾ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਿਉਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਪ੍ਰਤਿਅੰਚ’ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਨ ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ।¹⁴ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਰੇ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਬ੍ਰਿਟੈਨਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਅਮੂਰਤ ਦੀ ਸਮੂਰਤ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਸਮਰੂਪਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’¹⁵ ਵੈਬਸਟਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਰੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਕ, ਸਾਂਝ, ਪਰੰਪਰਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਚਾਨਕੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’¹⁶

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਰੇ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਗੋਚਰ (ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ, ਅਣਦਿਸਦਾ) ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਉਹ ਸਗੋਚਰ ਤੇ ਚਿਰ-ਪਛਾਣੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਸੁਹਜ-ਸੂਰਤ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਲਕੀਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹⁷

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼, ਅਗੋਚਰ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰ

ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਫਰਕ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਇਕ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਤਾਂ ਚੰਨ ਏਂ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਹੈ। ਇੱਥੇ ‘ਚੰਨ’ ਤੇ ‘ਸ਼ੇਰ’ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦੋ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਿਪ ਵੀਲਰਾਈਟ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਥਿਰ ਹੋਇਆ ਇਕ ਰੂਪਕ ਹੀ ਹੈ।’¹⁸ ਇਸ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਸਥਿਰਤਾ

(Stabilisation) ਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੂਪਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਪਯੋਗ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਬੱਝਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਬੱਝ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪਕ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ‘ਰੂਪਕ ਉਹ ਘਣਛਾਵਾਂ ਬੂਟਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।’¹⁹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਪਕ ਜਦੋਂ ਸਥਿਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਰੂਪਕ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਥਵਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਬੇਤੁਕਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ‘ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।²⁰

ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂੜੀਆਂ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ Encyclopedia of Philosophy ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੀ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

By common definition a metaphor is a transfer of meaning both in intension and extension. The metaphorical modifier acquires a special sense in its particular context ... And it applies to entities different from those it usually applies to in any of its normal sense.²¹

❖ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ

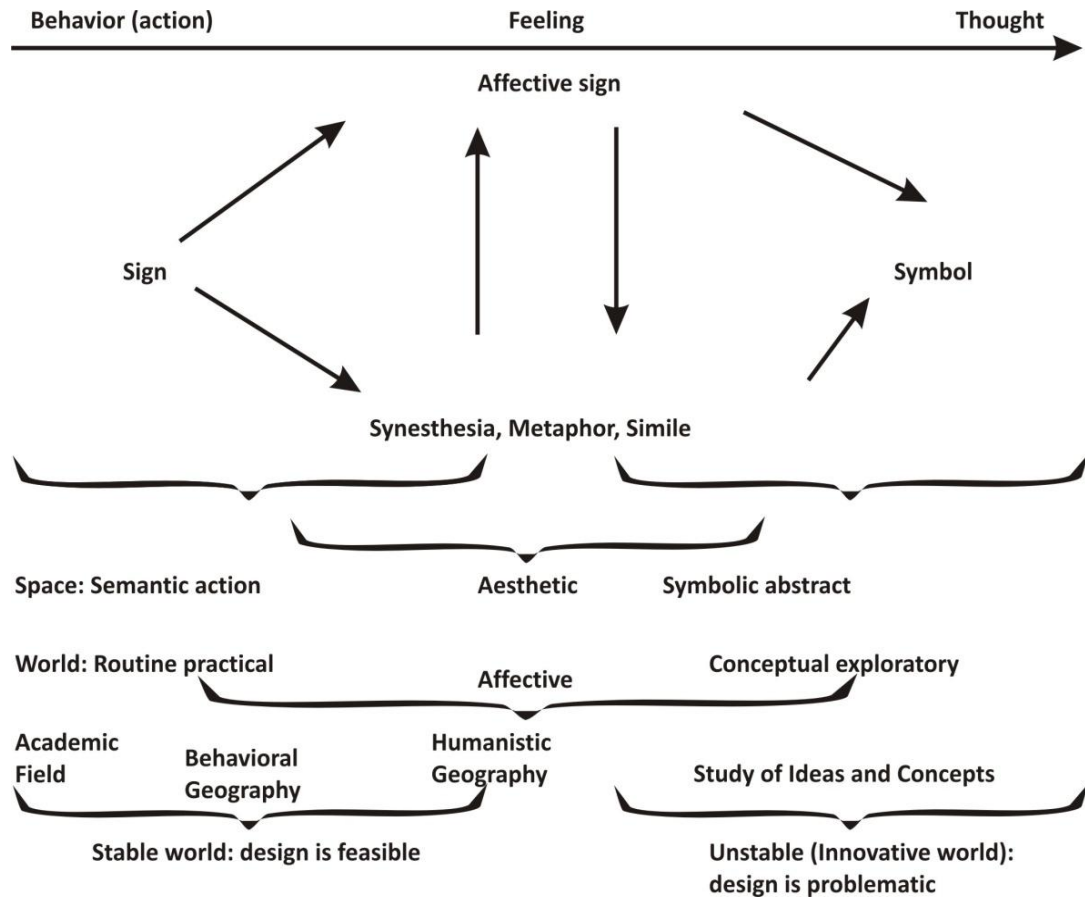
ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਦਾ ਚਿਹਨ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੇਵਾ ਦਰਸਾਉਣਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ Sign (ਸਾਈਨ) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵੱਖਰਾ-ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਗਣਿਤ ਹੈ ਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿਤ। ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਚਿਹਨ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²² ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਦਾ ਵੱਜਣਾ, ਖਾਣੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਪਰ ਖਾਣਾ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਵਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੈਂਗਰ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ।²³ ਵਿਲਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਉਹ ਯਤਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜਾਤੀ

ਪਰ ਲਾਜਵਾਬ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ।²⁴ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ‘ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ’ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ (Symbolism) ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ‘ਚਿੰਨ੍ਹ-ਵਿਧਾਨ, ਚਿੰਨ੍ਹ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ।’ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਸੰਜੁਗਤ (Integral) ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਚਿੰਨ੍ਹ।’²⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰਲੀ (ਸਮੂਹ) ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਜਿੱਥੇ ਚਿੰਨ੍ਹਵਾਦ ਆਪਣੇ ਚੌਗਿਰਦੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਲ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਨੇਕ ਚਿਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਆਕ੍ਰਿਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੜਕ ‘ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਕੰਡਕਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਪਰਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢਣ ਲਗਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਬੋਲੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੋਲ ਕੇਵਲ ਮੌਖਿਕ ਉਚਾਰ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿਹਾਰ

ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਚਿੱਤਰ²⁶ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ (Symbol) ਬਣਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ (Synesthesies) ਜਾਂ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਕਾਂ ਜਾਂ ਉਪਮਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਯਕੀਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੁਹਜ ਬੋਧ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਰਥ ਅਧਾਰਿਤ ਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਭੂਗੋਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਿਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੂਪਕ (Metaphor), ਚਿਹਨ (Sign) ਅਤੇ ਉਪਮਾ (Simile) ਦੀ ਆਪਸੀ ਸੰਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਥਨ ਵੀ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

Metaphor, simile and the full articulation of ideas form a continuum: one moves from the implicit to the explicit (As per Figure). The simile, in distinction to the metaphor, is explicit in its analogy: "wistful stars are like white-faced city children." The symbol goes beyond the simile. It is an abstracted affective sign that has lost its direct link with a human subject in a specific context.²⁷

ਰੂਪਕ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਮੱਦ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਮੱਤ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਰੂਪਕ ਦਾ ਮਿੱਥ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਭੌਤਿਕ ਗਾਥਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਆਧਾਰਿਤ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪ ਉਜਾਗਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ ਸਾਡੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਅਨੇਕ ਮਿੱਥਾਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਂ ਸਿਰਜੇ ਜਾਂਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਕਾਰਜਵਿਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੂਪਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਾਏ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਯੋਗ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ 'ਲਾਰੇਂਸ ਪੈਰਾਇਨ' ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਅੰਕਿਤ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1. ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਰੂਪਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
4. ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਵਾਲੇ ਰੂਪਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।²⁸

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰੂਪਕ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੰਨੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਤੇ ਗਹਿਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਰੂਪਕ ਉਤਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਦਰਭਯੁਕਤ

ਬਣੇਗਾ। ਰੂਪਕ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਰੂਪਕ: ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ

ਰੂਪਕ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ‘ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵ’ ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਹਾਸ਼ੀਆਗ੍ਰਸਤ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਪੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੈਵਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਪੜਾਅ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਹੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਸੰਕਟਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਸਤੇ ਲੜਨ ਲਈ ਵਿਅਗਤੀਗਤ ਜਤਨ ਹਨ।

ਪੁਰਸ਼ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਜਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਮੈਟਾਫਰ’ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੰਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੈਟੋ ਵਲੋਂ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।²⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਲੈਟੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰੂਪਕਯੁਕਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੱਦ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਸਿਮੋਨ ਦੀ ਬੁਆਰ (1908-1986) ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਵਿਚਰੀ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਔਰਤ ਤੋਂ, ਉਸ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਹਨ।³⁰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਸਤ ਮੰਨਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੂਰਵ-ਮਧਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਚੱਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਸੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ (Industrial Revolution) ਸਨਅਤੀ ਇਨਕਲਾਬ (18 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ 19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਰਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸਨਅਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਕਿਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦੇ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਡੋਲੋਰਸ ਏਬਰੂਰੀ (1895-1989) ਅਤੇ ਸਿਮੋਨ ਦੀ ਬੁਆਰ (1908-1986)

ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਡੋਲੋਰਸ ਨੇ ਫਾਸੀਵਾਦ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿਮਨ ਦਾ ਬੁਆਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਰਕਯੁਕਤ ਆਯਾਮ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਔਰਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।³¹

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਆਰੰਭਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ (Secondary Sex) ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਵਲੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸਾਮੰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਤਰਸਯੋਗ ਹੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਮੰਤੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਥਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਉਹ ਦਰਅਸਲ, ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੰਠਾ ਦੀ ਗਾਥਾ ਹੀ ਹੈ।³² ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸੰਪੱਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਪਿਤਾ, ਪਤੀ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਬਤੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿ ਔਰਤ ਕਦੇ ਵੀ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਇਸੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਲਿੰਗਕ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ (Gender Politics) ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨਾਬਰੀ।

ਬੀਤੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਏ ਖਪਤ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਕਲਚਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਵਸਤ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ। ਖਪਤ ਕਲਚਰ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਔਰਤ' 'ਤੇ ਪਿਆ ਪਰ ਇਹ ਦੌਰ ਉਸ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੇ ਜ਼ਾਬਤੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਔਰਤ ਸ਼ਰ੍ਰੇਆਮ ਬਾਜ਼ਾਰ/ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸੋਸ਼ਲ ਹੈਜ਼ਮਨੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੇਹ 'ਤੇ 'ਜਸ਼ਨਵੀ' ਸਰੂਪ ਦਾ ਲੇਬਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ:

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ (Sovreinghty) ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਤਪਾਦਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਜਿਸ ਜਟਿਲ/ਸੂਖਮ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਭਰਮਾਊ ਹੈ। ਮੰਡੀ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਸਿਰਜੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ, ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਮੀਡੀਏ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ 'ਵਸਤ' ਤਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਮੀਡੀਆ ਔਰਤ ਨੂੰ 'ਕਾਮੁਕ ਦੇਹ' ਤਕ ਘਟਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਪੜਿਆਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਅਤੇ ਕੌਸਮੈਟਿਕ ਦਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਵਿਗਿਆਪਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਹ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੰਗੀ ਹੈ।³³

ਔਰਤ ਦਾ ਮੈਟਾਫਰ ਵਜੋਂ ਇਹ ਰੂਪ ਅੱਜ ਦੇ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵਧ ਕੇ ਮਹਿਜ਼ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਿਮੋਨ ਦਾ ਬੁਆਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮੱਦ 'Sex' and 'Gender' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਮੋਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Second Sex' ਵਿਚ ਇਸ

ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।³⁴ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬੁਆਰ ਇਸ ਮੱਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ Sex ਔਰਤ ਦੇ ਮਰਦ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ Gender ਸ਼ਬਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ/ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਮੋਨ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਔਰਤ ਦੇ Sex ਤੋਂ Gender ਬਣਨ ਦੇ ਹਰ ਆਯਾਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬੂਲੀ ਹੋਈ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜੇਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਮੋਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:

Man wants woman to be object; she makes herself object; at the very moment when she does that, she is exercising the free activity. There in is her original treason.³⁵

ਸਿਮੋਨ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਅਤੀਤ ਹੈ, ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿਰਫ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਕਾਜ, ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਰਦ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਬਣੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਤੀ। ਇਹ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।³⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਝਾਕਣ ਦਾ ਰਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਮਾਨਵੀਂ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨੇ ਹੀ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ (New Gender Theory) ਦੇ ਬੀਜ ਬੋਏ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਠੋਸ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਵੀ ਜੁਟਾਏ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਕਿ ‘ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਿਹਾ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਔਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ’। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਕਿ ਔਰਤ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਔਰਤ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।³⁷ ਇਸ ਨਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਮੂਲ ਦੀ ਨਿਵਾਸੀ ਨੈਨਸੀ ਸ਼ੋਡਰੋਵ (1944) ਦਾ ਨਾਮ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਡਰੋਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਮਨੋ ਚਿਕਿਤਸਕ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਯੁੰਗ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਗਠਨ ਦਾ ਵਿਲਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ‘ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ

ਹਨ ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੋਰੋਡੋਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।³⁸

3. ਰੂਪਕ : ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਟੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹਿਤ ਕਲਪਨਾਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਬਣਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਬੇਹੱਦ ਖੁਸ਼ਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਕੁਛ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ 'ਖੋਜ' ਦੀ ਬਜਾਇ 'ਪੁਨਰ ਖੋਜ' ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਆਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ
ਮੋਤੀ ॥

ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੂਲੰਤ
ਜੋਤੀ ॥ 1 ॥

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ॥

ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥³⁹

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਰਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡਨ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਰਤੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵੇ ਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਖੰਡਨ ਸੀ। ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਖੰਡਨ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਜਗਨਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਰਤੀ (ਵੰਦਨਾ) ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਰਤੀ ਨਾਮਕ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਜਿਸਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਸੀ। ਆਮ ਸਧਾਰਣ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਗਗਨ ਨੂੰ ਥਾਲ ਕਹਿਣਾ, ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋਤੀ ਕਹਿਣਾ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਪੂਪ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪੌਣ ਦਾ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪੱਖਾ ਝੱਲਣਾ ਵੀ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿਠਭੂਮੀ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ (Juxtaposition) ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲਈ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਯਕੀਨਨ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਗਗਨ ਨੂੰ ਹੀ ਥਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਸਜਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਰੂਪਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ‘ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਭਰੇ ਹੁੰਗਾਰੇ’ (As if) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਪਮਾ (Simile) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਰਤੀ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ :

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ

ਤਿਸਦੈ ਚਾਨਣ ਸਭਿ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਦੀ ਉਪਮਾ ਜੋਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਮਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮੱਧਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਗਗਨ ਨੂੰ ਥਾਲ ਰੂਪੀ ਵਸਤ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆ ਨੂੰ ਮੋਤੀ ਰੂਪੀ ਵਸਤ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ A Rechards ਰੂਪਕ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।⁴⁰ ਪਹਿਲਾ ਮੂਲ ਤੱਤ (Tenor) ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮਾਧਿਅਮ (Vehicle) ਵਜੋਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਮੂਲ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਾਕ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੀ, ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਬਦ/ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਅਰਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਹਰੇ ਅਰਥ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਐਬਸਰਡ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕ ਵਿਚ:

“ਅਧਿਕਾਰੀ ਬੜੀ ਗੌਰ ਨਾਲ ਹਰ ਚਾਲਾਕੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ”

ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਾ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ‘ਸਮਝਣ’ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬੜੀ ਗੌਰ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਚਾਲਾਕੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਰਿਹਾ

ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੁਮੇਲ ‘ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਰੂਪਕੀ ਵੱਖਰਤਾ ਸੰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕ ਵਿਚ ‘ਦੇਖ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਾਡੀ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਾਕ ਵਿਚਲੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਸਮਝਣ’ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਟਾਫਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ Earl MacCormac ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

Metaphor is the odd juxtaposition of words (symbols) that either expresses or suggests a new or relatively new meaning. Metaphors can be used either to convey a meaning in the context of a story or poem, or when used as root metaphors they can form the underlying image or assumption of the entire work.⁴¹

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਰਦ ਸੱਤਾ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੀਣ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵਿਭਚਾਰ, ਅਭਾਗਣ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿ ਨੇ ਹੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਰ ਤਕ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ‘ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਪਰੰਪਰਾ’ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ

ਗੈਰਸੰਗਤ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਗੋਰਖਨਾਥ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਬਾਘਨਿ ਜਿੰਦ ਲੈਇ, ਬਾਘਨ ਬਿੰਦ ਲੈ, ਬਾਘਨਿ ਹਮਰੀ ਕਾਇਆ

ਇਹ ਬਾਘਨ ਤ੍ਰੈ ਲੋਈ ਖਾਈ, ਬਧਤਿ ਗੋਰਖ ਗਾਇਆ।⁴²

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਨਵਾਂ ਬੀਜ ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਫਲਸਫਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਂ-ਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ ਲਈ ਪਤਨੀ (ਔਰਤ) ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਤੀ (ਮਰਦ) ਦਾ ਰੂਪਕੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਿਕਾਰਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਦਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਕ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਉੱਚਾ, ਮਹਾਨ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਤਨੀ (ਜੀਵਆਤਮਾ) ਨੀਵੀਂ, ਹੀਣੀ ਹੈ:

ਅੱਜ ਨਾ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਡੋਹਾਗਣੀ ਤੁਮ ਕਿਉ ਰੈਣ ਵਿਹਾਇ ⁴³

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਰਹੀ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦਾ ਰਚਨਕਾਲ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਵਸਥਾ (Fudal System) ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ

ਦੌਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਜ਼ਾਬਤੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਜਗੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਮਰਦ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਜੋ ਵਿਵਹਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾਜਨਕ ਹੈ ਪਰ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੇਵਫ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਗਲਤ ਅਤੇ ਉਲਾਰ ਮਰਦ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਦੋਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰਅਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।⁴⁴ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ ਵਾਰਸ’ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਵਾਰਸ ਰੰਨ ਫਕੀਰ ਤਲਵਾਰ ਘੋੜਾ

ਚਾਰ ਥੋਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਯਾਰ ਨਾਹੀ ⁴⁵

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਇਕ ਸਸ਼ਕਤ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ ਔਰਤ ਦੇ ਇਸ ਬਿੰਬ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ

ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੰਵਾਦ ਰੂਪੀ ਵੇਰਵੇ ਜਿੰਨੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਨੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਘਰ ਬਾਰ (ਔਰਤ) ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਤਿਕ ਉਥਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਉਸਾਰਿਆ:

ਹਾਰ ਡੋਰ ਕੰਕਨ ਘਣੇ ਹਰਿ ਬਾਕੀ ਸੀਗਾਰੁ

ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ਸਗਲ ਗੁਣਾ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ⁴⁶

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀਮੂਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ- ਸੁੰਦਰੀ (ਸੁੰਦਰੀ), ਸ਼ੀਲ ਕੌਰ (ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ), ਸੁਭਾਸ਼ ਕੌਰ (ਬਾਬਾ ਨੌਧ ਸਿੰਘ) ਆਦਿ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਬਹਾਦਰ, ਉੱਚੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤਗਤ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਾਵਲ- ਦਲੇਰ ਕੌਰ, ਰਣਜੀਤ ਕੌਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਦੇ ਨਾਵਲ-ਸੁਭਾਗ ਕੌਰ, ਸੁਖਦੇਵ ਕੌਰ ਆਦਿ ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ 'ਜੜ੍ਹ ਰੂਪਕ' ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਦਾਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪਰ ਸੂਖਮ ਸੋਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਮਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਅਮਾਨਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਦਾ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਾਧਿਅਮ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ, ਬਚਿੰਤ ਕੌਰ, ਚੰਦਨ ਨੇਗੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਕਥਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁੰਚਿਤ/ਪੀੜਤ/ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ’ ਵਿਚਲੀ ਨਾਇਕਾ ਅਨੀਤਾ ਮਨਚਾਹੇ ਵਰ ਦੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ‘ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ’ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਦੀ ਬਿਆਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਹਰਮੀਤ ਦੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਲਾ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਦਾ ਮੁੱਦਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ‘ਨਿਊਡਜ਼ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼’ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁴⁷ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵਸਤ ਵਾਂਗ ਵਰਤਣ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਗਲਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਤੋਂ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਸ਼ਸੀ ਸਮੁਦਰਾ, ਨਿਰੂਪਮਾ ਦੱਤ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਨਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਉਸ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲਤਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਜਾਂ ਬੇਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨਾਲ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਖੱਟੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮਰਦ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਦੁਰ-ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਵਾਂਗ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਦੀ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁴⁸ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਅੰਨਦਾਤਾ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ:

ਅੰਨ ਦਾਤਾ

ਮੇਰੀ ਜੀਭ ‘ਤੇ ਤੇਰਾ ਲੂਣ ਏ

ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਿਆਂ ਹੋਠਾਂ ‘ਤੇ

ਤੇ ਮੇਰੇ ਇਸ ਬੁੱਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦਾ ਖੁਨ ਏ

ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਾਂ !

ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ ਏ ਤੇਰਾ ਅੰਨ

ਕੁਛ ਕੁ ਬੋਲ ਸਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਅੰਨ ਦੇ ਕੀੜੇ

ਤੇ ਅੰਨ ਭਾਰ ਹੇਠ- ਉਹ ਦੱਬੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅੰਨ ਦਾਤਾ !

ਕਾਮੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਿੱਤੇ ਕਾਮੇ ਨੇ ਜੰਮ

ਕਾਮੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸਿਰਫ ਕੰਮ।

ਬਾਕੀ ਵੀ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਇਹੋ ਹੀ ਚੰਮ

ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕੰਮ

ਅੰਨ ਦਾਤਾ !

ਮੈਂ ਚੰਮ ਦੀ ਗੁੱਡੀ, ਖੇਡ ਲੈ ਖਿਡਾ ਲੈ

ਲਹੂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਲੈ ਪਿਲਾ ਲੈ

ਤੇਰੇ ਸਾਹਵੇ ਖੜੀ ਹਾਂ ਅਹਿ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸ਼ੈ

ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਵਰਤ ਲੈ

ਉੱਗੀ ਹਾਂ ਪਿਸੀ ਹਾਂ ਗੁੱਝੀ ਹਾਂ ਵਿਲੀ ਹਾਂ

ਤੇ ਅਜ ਤੱਤੇ ਤਵੇ ਉੱਤੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਪਰਤ ਲੈ

ਮੈਂ ਬੁਰਕੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਨਿਗਲ ਲੈ

ਤੂੰ ਲਾਵੇ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇ ਪਿਘਲ ਲੈ

ਲਾਵੇ 'ਚ ਲਪੇਟ ਲੈ,

ਕਦਮਾਂ 'ਚ ਖੜੀ ਹਾਂ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਸਮੇਟ ਲੈ

ਚੰਮ ਲੈ, ਚੱਟ ਲੈ

ਤੇ ਫਿਰ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਉਹਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਟ ਲੈ।

ਅੰਨ ਦਾਤਾ

ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤੇ ਇਨਕਾਰ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ

...ਹਾਂ...ਪਿਆਰ...ਇਹ ਤੇਰੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ।⁴⁹

ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਪੁਰਸ਼ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸਦੀ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਉਸ ਲਈ ਅੰਨਦਾਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜਗੀਰੂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ (Stire) ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਰਾਈ ਇੰਨੀ ਗਹਿਰੀ ਉਤਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ। ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਰਦ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਮਰਦ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਪੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕੈਦ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦਾ ਉਸਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਬਣਨਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੁ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਇਹੋ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦਾਸੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਮਰਦ ਦੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਦਰਦਮਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਵਿਅੰਗ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਇਹ ਕਠੋਰ ਵਰਣਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਝੰਜੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਮਰਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ

ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੇ ਤਰਸੇਵੇਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਇਹ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਇਹ ਥੀਮ ਉਸਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਵਿਉਪਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਉਡੀਕ’ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਚੰਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਕੇਵਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ:

ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਕੁ ਏਧਰ ਏ

ਅੱਧੀ ਕੁ ਉੱਧਰ ਏ

ਤੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ ‘ਚ ਬੈਠੀ

ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠਾਂ

ਮੈਂ ਉਡੀਕਦੀ ਪਈ ਹਾਂ

ਤੇਰੇ ਲੜਖੜਾਂਦੇ ਪੈਰ

ਝੰਗੇ ਦੇ ਗਲਮੇ ‘ਤੇ ਭੈੜੇ ਜਿਹੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਾਲਾਂ

ਖਾਲੀ ਜਿਹਾ ਖੀਸਾ

ਤੇ ਸੂਹੀਆਂ ਘੁੱਟ ਅੱਖਾਂ ‘ਚੋਂ ਚਿੱਟੇ ਫਟਕ ਹੋਠਾਂ ‘ਚੋਂ

ਨੰਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਗਾਲਾਂ

ਮੈਂ, ਹਾਂ ਮੈਂ, ਤੇਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ।⁵⁰

ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਂਵੇਂ ਢੰਗਾਂ ਵਿਰੁੱਧ, ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਿੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਰਿਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹੋ ਪੜਾਅ ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਮਨੋ ਬਚਨੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਕਤਾ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ (ਅੰਨਦਾਤਾ) ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਨਦਾਤਾ ਦਾ ਲੂਣ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਔਰਤ ਦਾ ਬਾਪ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰੋਲੈਤਾਰੀ ਕਵਿਤਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਾਵਾਂਪਣ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਅਸਾਵੇਪਣ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਮਨਜੀਤ ਟਿਵਾਣਾ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੋਚ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅੰਗਮੂਲਕ ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ:

ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਲੰਮੇ ਰੂਟ ਦੀ ਬਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਜੋ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦੀਆਂ

ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਬਨਾਰਸੀ ਸਾੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਜੀਅ ਭਰ ਜਾਂਦਾ

ਕੁਝ ਕੁੜੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮ ਵਿਚਲੀਆਂ

ਰੰਗਦਾਰ ਫੋਟੋਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ

ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਸਜਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ
ਹਨ।⁵¹

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ
ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਬਲਕਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਖੇ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਹੜੇ ਲਿੰਬ ਕੇ ਆਈਆਂ ਲੰਬੜਾਂ ਦੇ

ਕਲ੍ਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁੜਮਾਈਆਂ ਨੇ।⁵²

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮਰਦ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਲੋਂ ਰਚਿਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਹ
ਮੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਹਾਲਤ
ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਸਤੱਹੀ
ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ
ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਸੰਜੀਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ,
ਬਹੁਤੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚੋਂ ਨਦਾਰਦ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ
ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਮਰਦ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਉਸਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ
ਪ੍ਰਤੀ 'ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ' ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਖਰੀ ਸਦੀ ਹੈ

ਅਜੇ ਵੀ ਕੈਦ ਹੈ ਔਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਲਘਦੀ ਹੈ।⁵³

.....

ਇਕ ਕੈਦ 'ਚੋਂ ਦੂਜੀ ਕੈਦ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਏ

ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਮਹਿੰਦੀ ਲਾ ਕੇ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ।⁵⁴

.....

ਦੋ ਦਿਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਗਰੋਂ ਨੂੜਨਗੇ ਬਦਨ ਤੇਰਾ

ਗੋਟਾ ਇਹ ਦੁੱਖੋ ਦਾ ਇਹ ਲੋਨ ਗਰਾਰੇ ਦੀ।⁵⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਕੋਕਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਵਾਹਕ ਉਸ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਭ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ/ਸੰਵਿਧਾਨ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਉਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਉਪਰੰਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਣਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਚੰਗੇ ਵਰ ਘਰ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਮਰਦ ਜ਼ਾਬਤੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਵੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ, ਰਸੋਈ ਘਰ, ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੇਖਰੇਖ ਤੇ

ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਜਗਤ, ਸਰਭਜਨਕ ਖੇਤਰਾਂ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਨੈਤਿਕ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼, ਰਸੋਈ ਘਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਸ ਪਰੰਪਰਕ ਚਿੱਤਰ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਉਸਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵਾਂ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਉਹ ਬੀਜ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬੀਜਿਆ ਹੈ, ਹਾਲੇ ਔਰਤ ਵਲੋਂ ਉਸਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਅਮਲ ਹੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਨਾਬਰੀ ਦੀ ਸੁਰ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Metaphor is an important and often debated term in several disciplines, namely philosophy and anthropology (the nature of consciousness of perceived 'reality' and the origin of the language), psycholinguistics (language and cognition) and literary theory (rhetorical , poetic trope or figure of speech. (Encyclopedia of Literary critics and criticism Vol. II (Ed. Charis Murray), p 754.
2. ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਰੂਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ-32
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
4. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਪੰਨਾ-140
5. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-1044
6. Metaphor consist is giving the thing a name that belongs to something else....' (Rhys Robert (Ed.) 'The Works of Aristotle', Oxford University Press, London, 1966, p. 21.
7. 'In the most general terms it designates a verbal/ symbolic relationship (usually based upon similarity) between two concepts or images which mutually describe or enhance each other; we are able to recognize conceptually (and intuitively) a similarity within dissimilarity or an identity within difference'.

(Encyclopedia of Literary critics and criticism Vol. II (Ed. Charis Murray), p 754.

8. Metaphors are figurative forms of language that link concrete to abstract conceptual meanings. (Michael Shaw Findlay), 'Language and communication: A cross-cultural encyclopedia', Oxford, 1998, p. 123.
9. 'Metaphor is defined from classical perspective as a figure of speech in which one word is used to indicate something different from the literary meaning, so that one thing or idea is likened to a different thing or idea'.(Encyclopedia of Linguistics Vol II (Ed. Philipp strazny), p. 677.
10. Metaphor is not just a matter of language use but also, and fundamentally a matter of thought of conceptualization. (Encyclopedia of Linguistics Vol II, Ed. Philipp strazny, p. 677).
11. A metaphor, as I define it, consists of a comparison between essentially unlike things. There are two components in every metaphor the concept being actually discussed, and the thing to which it is compared. I shall refer to these, ordinary, as the literal term and the figurative term. The two terms together compose the metaphor (Laurence parrine

‘simile and metaphor’ ‘Journal of College English
Vol. 33, No. 2, p.125.

12. The Encyclopedia of Americana, 1857. Vol. XXVI,
p.159.

13. Erich Kahlar, The Nature of Symbol (Chapter
included in Rollo May’s book entiteled “Symbolism in
Religion and Litrature) p.70.

14. ਡਾ. ਸੁਧਾ ਸਕਸੈਨਾ, ਜਾਇਸੀ ਕੀ ਬਿੰਬ ਯੋਜਨਾ, ਪੰਨਾ-97.

15. Symbol: The term given to a visible object representing
to the mind the semblance of something which is not
shown but realised by association with it, Encyclopedia
of Britannica, 1768, p.700.

16. Symbol is that which stands for suggests something
else, by reason or relationship accosiation convention
or accidental but not intentional resemblance
especially a visible sign of something that is invisible,
An international Dictionary of English Language.

17. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ, ਪੰਨਾ-85

18. I would suggest that a symbol may be regarded as a
metaphor stabilisad.

19. ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ, ਪੰਨਾ-96

20. In metaphor, then, two things or situations, or sets of
them, are presented. Terms literally applicable to one
are transferred to the other. But identification of the

two things is absurd or nonsensical, and grounds of transference other than identity must be found. (E Van Steenburgh, metaphor, The Journal of philosophy', Vol. 62, No. 22, p. 682).

21. Encyclopedia of Philosophy, Vol. 5, p. 285.
22. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-23
23. ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਿਪੂਰਣਾ ਨੰਦ ਵਰਮਾ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-9
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-9
25. ਪ੍ਰੋ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ-34
26. The human world is one in which individuals behave (act), feel, and think. Behavior responds to sign, feeling to affective sign, thinking to symbol. Synesthesia, metaphor, and simile are way stations to symbolic thought. The main arrow points in the direction of increasing awareness. The greater the awareness the less stable the world becomes, and the greater the problem of design. The scientific method is best adapted to studying the world of signs (behavioral geography). Humanistic geography is concerned with the worlds of affect and of thought.(Yi-Fu Tuan, 'Sign And Metaphor' 'Annals of the Association of American Geographers', Vol. 68, No. 3, p. 365).

27. Yi-Fu Tuan, 'Sign And Metaphor' 'Annals of the Association of American Geographers', Vol. 68, No. 3, p. 367.
28. In Form 1 metaphors both the literal and figurative terms are named. In Form 2 metaphors, only the literal term is named, the figurative term must be inferred. In Form 3 metaphors, only the figurative term is named, the literal term must be inferred. In Form 4 metaphors, neither the literal nor the figurative term is named; both must be inferred. (In Form 1 metaphors both the literal and figurative terms are named. In Form 2 metaphors, only the literal term is named, the figurative term must be inferred. In Form 3 metaphors, only the figurative term is named, the literal term must be inferred. In Form 4 metaphors, neither the literal nor the figurative term is named; both must be inferred. (Laurence Perrine 'Four Forms of metaphor', 'Journal of College English', Vol. 33, No. 2, p. 126-127.
29. 'Plato uses the midwife and the female domain of procreation as Metaphor for intellectual activity which, within the setting of fifth century Athens is virtually an exclusively male domain. He at the same time was among the few men within philosophy to challenge that exclusivity, though interestingly

enough, not in the same dialogues in which he utilizes the vehicle of woman. In the dialogues, the presumption is that the intellectual and creative sphere is the province of males and this despite the fact that the wisdom concerning love is learned from a woman. The ascent to the absolute form of Beauty is described for men only. (Eva Kittay, 'Woman as Metaphor', 'Hypatia', Vol. 3, No. 2, p-63 and 81).

30. Simone de Beauvoir argues convincingly that woman is other for man, man regards himself as the norm against which woman is postulated as other. Alterity is itself a crucial requirement for metaphor. (Eva Kittay, 'Woman as Metaphor', 'Hypatia', Vol. 3, No. 2, p-64 and 81).

31. 'One is not born but rather becomes, a woman' (Simone de Beauvoir, *The Second Sex* ', New York, Vintage Books, 1973, p-295).

32. Ibid, p-18.

33. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ 'ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ', ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ 'ਸਰੋਕਾਰ' ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 2005, ਪੰਨਾ-71

34. Sex is understood to be the invariant, anatomically distinct, and factic aspects of the female body, whereas gender is the cultural meaning and form that that body acquires, the variable modes of that

body's acculturation. (Judith Butler Notes on Simone de Beauvoir's *Second Sex*', Yale University press, No. 72, p-35.

35. *The Second sex*, p-684.
36. *The Second sex*, p-20.
37. With the arrival of current gender theory we have an explanation that can help resolve our our perplexity. Gender theory has provided a justification for claiming that the category of Otherness is not as essential to the self of a woman as it is for a man. Once we understand the source of the asymmetry of otherness we can also understand why woman serves as metaphor for men and why man does not perform a similar service for woman.
38. Some feminists, e.g. Young (1984) challenge the universality of Chodorow's thesis, suggesting that because it relies on an analysis of gender formation within the nuclear family, the thesis cannot be generalized to situations where familial structures are different. And some feminists resist all attempts to fashion universalistic theories about women. It is also mention that The universality of Chodorow's thesis lies not in its specific account of gender formation in the nuclear family, but in two theses: the universality

of women's nurturance of very young children and the universality of women's subordination to men. Only if one seriously questions these must one question the possibility of an appropriate variation of a Chodorow like account to accommodate differences in family structure. (Eva Kittay, 'Woman as Metaphor', 'Hypatia', Vol. 3, No. 2, p. 81-82).

39. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-13
40. The Philosophy of Rhetoric, p-79.
41. 'Mataphor and Literature' (Journal of of Aesthetic Education, Vol. 6, No. 3. P-69.
42. ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਖਵਾਲ (ਸੰਪਦਾਕ), 'ਗੋਰਖਬਾਣੀ', ਪੰਨਾ-149
43. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1379
44. ਕਿੱਸਾ ਸੰਸਾਰ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985, ਪੰਨਾ-73-74
45. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪਾ.) ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਪੰਨਾ-129
46. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-937
47. ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਪੰਨਾ-63
48. ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ-58
49. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਅੰਨਦਾਤਾ, ਪੰਨਾ-70
50. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਪੰਨਾ-238
51. ਅਰਵਿੰਦ ਪਾਲ ਕੌਰ, ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਪੰਨਾ-168

52. ਕਵਿੰਦਰ ਚਾਂਦ 'ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ' ਪੰਨਾ-37
53. ਜਗਤਾਰ, ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਪੰਨਾ-10
54. ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼
55. ਜਸਵਿੰਦਰ, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ, ਪੰਨਾ-35

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ
ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

1. ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ
2. ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ
3. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕ ਦੇ ਅਰਥ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਟੁਟਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਦਬਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੇ ਅਰਥ ਉਸ ਕਾਲ ਖੰਡ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਾਣਯੋਗ ਸੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਜੇਕਰ 'ਬਾਘਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ 'ਜਣਨੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੈ।¹ ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੁ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਇਹ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਸਾਡੇ ਅਗਲੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਲੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ, ਉਹ ਕਾਲ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਪੱਖੋਂ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਰਫ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ-ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪਿਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਅਤੇ ਪਿਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਵਿਚ ਮਰਦ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਆਦਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਹਤੱਵਪੂਰਣ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ ਆਦਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਦਬਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ।² ਇਸ ਅਦਬਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਪਿੱਛੇ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਟਾਕਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਬੇਰੋਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਆਦਮਪੁਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਮ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਿਰਜਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰ ਤੱਕ ਦੇ ਪਦ ਆਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨਿਘਰਦੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਤਕ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਟ ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਨਿਘਰਦੀ ਹੀ ਰਹੀ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਰੰਭੀ ਗਈ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੇਚ ਦੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰਨ ਦਾ ਉਚੇਚ ਵੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਖੁੱਲਣੇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬਣਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਦਬਯੋਗ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ 'ਮਾਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ।³ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਨ ਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਮਹਿੰਜੋਦੜੋ ਦੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਦਾਈ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਸਤੂਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਵਿਚਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਮਾਤ ਦੇਵੀ ਜੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇੰਨੀ ਮੂਲ ਭੂਮਿਕਾ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਈ ਕਰਦਾ ਸੀ।⁴

ਨਾਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਣਬਣ ਜਾਂ ਆਪਸੀ ਤਕਰਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਘਰ ਤਿਆਗਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰਦੀ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਪੁਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾਰੀ

ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਖੁਦਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਆਭੂਸ਼ਣ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਨਾਰੀ ਪੂਰਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਿਮਗਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਡਾ. ਏ. ਆਰ. ਗੁਪਤਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (Womam in Hindu Society) ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

In the early cultures of Mohanjo-Daro and Harrapa, The Goddess was worshiped as Mother, has been confirmed by the archeological excavation. Thus the women must have enjoyed a high position in the Pre-Aryan Indian Society. Worshiped prevelent among the Indian-Tribal as well as rural society.⁵

ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਮੁੱਖੀ ਸੀ। ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਦਰਭ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਆਰੀਆ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੈਰ-ਆਰੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਲੋਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ

ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਚਿਮਤਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਵੇਦਾਂ, ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਰਿਗਵੇਦ ਬਾਰੇ ਬੀ. ਕੇ. ਘੋਸ਼ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਨਾ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਤਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੰਡਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।⁶ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਕੋ-ਇਕ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਕੋ-ਇਕ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸੀ।⁷

ਰਿਗਵੇਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹਰ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਬੁਢਾਪਾ, ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਸਮਾਜ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਘਰ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ਆਖਦੇ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿਪਤੀ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਬੇੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।⁸ ਨਾਰੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਚ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ

ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਪਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਵਰਾ, ਘੋਸ਼ਾ, ਲੋਪਾਮੁਦਰਾ, ਨਿਵਾਵਰੀ ਆਦਿ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Cultural Heritage of India, ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

‘Women Studied the Vedic Literature Like man and some of them, like Lopamudra, Ghosa and Sikata Nivavari, Figure among the authors of the Vedic hymns.’⁹

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਕੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਵਰ ਆਪ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।¹⁰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਪੁੱਤਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ।¹¹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਸੀ। ਰਿਦਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਤੀਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਦਵੇਦ ਵਿਚ ਆਏ ਮੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਵਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹²

ਮਨੂੰ ਦਾ ਆਗਮਨ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਿਰਾਵੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਬੇ-ਅਕਲ ਤਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸਤਰੀ, ਸ਼ੂਦਰ, ਕੁੱਤੇ ਤੇ ਕਾਂ ਸਭ ਝੂਠ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਨਾਰੀਆਂ ਚੰਚਲ ਅਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾਰੀਆਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਚ ਵਸੂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਬ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹਨ।¹³ ਉਸ

ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਔਰਤ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਔਰਤ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਔਰਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।¹⁴ ਮਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਅਧੀਨ ਤਲਾਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਰੋਸ ਪਰਗਟ ਕਰੇ। ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਬਾਂਝ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਪੁੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪਤੀ-ਭਗਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।¹⁵ ਮਨੂੰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਗੂਣੀ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਵੱਜਾ।¹⁶

ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗੌਣ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਗੁਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਦੀ ਰਸਮਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਜੋਂ ਕਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਘਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧ ਗਿਆ ਤੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਿਘੱਰਦੀ ਗਈ।¹⁷

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ (ਜਗੀਰਦਾਰੀ) ਦੌਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨੀਵੀਂ ਰਹੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ

ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਇਖਤਿਆਰ ਹੇਠ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਾਰੀ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਸਭ ਦੇ ਭੋਜਨ ਕਰ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਆਪ ਭੋਜਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਮਰਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ Dobois ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹⁸ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮੁਲਸਮਾਨ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁਗਲਕਾਲ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕ ਪਤਨੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਿਯੋਗ (ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਦਰ ਪਾਉਣ ਜਿਹੀ ਰਸਮ) ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਵੀ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।¹⁹ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਿਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇ ਪਾਪ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਘ੍ਰਿਣਤ ਰਿਵਾਜ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਂ-ਵਾਲਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਝੰਗ, ਜਿਹਲਮ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖਤਰੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੇਦੀ, ਸੋਢੀ, ਜੱਟ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੱਯਦ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤ ਜੋ ਅਣਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ Todd ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।²⁰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕੁੜੀ ਜੰਮਣ ਦੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈ ਗਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਕੁਰੀਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ R R Sethi ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 1846-47 ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਬੇਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਬੇਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਕੁੜੀ ਜਿਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 25 ਅਪ੍ਰੈਲ 1846 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੇਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮੰਡਲ ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਜਾਹਨ ਲਾਰੰਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਉਹ ਬੇਦੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਸਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।²¹

ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮਰ ਹਦ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਸਮਾਜ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਖਤਰੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਛੇ ਜਾਂ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦਸ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਦੇ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਉਮਰ ਤਕ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜਕੀ ਦੇ ਅਣਵਿਆਹਿਆਂ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।²² ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਬਾਰੇ ਅਲਬਰੂਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਪਿਆਂ ਸਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾਜ ਦਹੇਜ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੋ ਉਹ ਯੋਗ ਸਮਝੇ, ਤੇ ਕੁਝ ਇਸਤਰੀ ਧਨ (ਵਿਆਹ ਦਾਨ) ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਲੈਣ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪਤਨੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਤਲਾਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੀ ਅਲੱਗ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।²³

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਲਬਰੂਨੀ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਯਾਤਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਬਾਰੇ

ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁਰੀਤੀ ‘ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ’ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ:

ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਝੱਲਣ ਨਾਲੋਂ ਸਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਾ ਉਤੇ ਜਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਖੁਨਾਮੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਕਲੰਕ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ। ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨਵਤੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੋਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੇ।²⁴

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਪਣੇ ਸੰਘ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ।²⁵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਗ੍ਰਿਹਿਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬਿਰਕਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਧਰਮ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਆਪ ਪਤਨੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਘ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਨੰਦ ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜਦੋਂ ਗਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਿਖਸ਼ੂ ਕਿਵੇਂ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ? ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ‘ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖੋ ਵੀ ਨਾ।’ ਫਿਰ ਆਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੀ ਏ?’ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚੋ।’ ਫਿਰ ਆਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜੇ ਉਹ

ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸੀ, ‘ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਵੋ।’²⁶ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੇ ਭਿਖਸ਼ਣੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਵੀ ਖਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਵੈਰਾਗ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਘਰ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਭਿਖਸ਼ਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੁੱਧ-ਭਿਖਸ਼ੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤੱਪ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਔਕੜ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਔਰਤ, ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।²⁷

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿਘਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਸਿਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵੀ ਤਿਆਗੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੂਨ ਮਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਦੀ ਜੂਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੈਨੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਥਿੜਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।²⁸

ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਜਟਿਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਲ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਗਮਨ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪਛੜੇਪਨ ਦਾ ਕਾਰਨ

ਬਣਿਆ ਉਥੇ ਇਸਦੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੌਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਨ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਮੰਗ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਦਲਾਉ ਦੀ ਜਿਸ ਤੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸਦੇ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਸਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਘਟੀਆ ਅਸਤਿ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਮਾਤ ਆਈ ਜੋ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਤੇ ਵਖਰੀ ਸੋਚ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਲਦ ਬਦਲਾਉ ਦੀ ਇਛੁੱਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਘਾਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 1802 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਮਾਨਵ ਬਲਿਦਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਹੱਤਿਆ ਵਲ ਗਿਆ। ਵੈਪਟਿਸਟ ਮਿਸ਼ਨਰੀ, ਵਿਲੀਅਮ ਕੈਰੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ੋਧ ਕਾਰਜ ਉਪਰੰਤ ਲਾਰਡ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਨੇ ਮਾਨਵ ਬਲਿਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਲ ਹੱਤਿਆ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਕੇਵਲ ਆਦੀ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। 1795 ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਐਕਟ XXI ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਭਾਗੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1870 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੀ, ਨਿਯਮਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾਉਣਾ ਆਦਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।²⁹ ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ‘ਤੇ ਅਨੇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1803 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਾਡਰ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਨੇ ਇਹ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕਲਕੱਤਾ ਕੋਰਟ ਵਲੋਂ ਵੈਲਜ਼ਲੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਰੋਹ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕਾਰਜ ਧੀਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਟਿੰਕ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਬਣਦਿਆਂ ਹੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ। 1829 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੈਜੀਡੇਂਸੀ XVII ਰੈਗੁਲੇਸ਼ਨ ਐਕਟ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ 1872 ਈ: ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਆਹ ਅਧਿਨਿਯਮ' (Special Marriage Act) ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ-ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਪਰ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।³⁰

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਯਤਨ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਨਾਰੀ ਕੇਂਦਰਤ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਪਿਆ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 'ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ' ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 'ਨਾਰੀ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ'? ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ 'ਨਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?' ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਲਈ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯਤਨ ਵੀ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ

ਮਾਪਦੰਡ ਤੈਅ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਕ ਦੇ ਉੱਦਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵਲੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਤੈਅ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ:

The United Nations General Assembly made a purposeful declaration which tends to set the standard of behavior in favour of women all over the world. It felt that violence against women is an obstacle to the achievement of equality, development and peace. It constitutes a violation of the rights and fundamental freedoms of women and inspires or nullifies their enjoyment in human society. The violence against women has led to the ominous domination and discrimination against women by men and to the prevention of full advancement of women. In the declaration, the term “violence against women” means “Any act of gender based violence that results in, or is likely to result in physical abuse or psychological harm to women, including threats of such acts, coercion or arbitrary deprivation of liberty, whether occurring in public or in private life.”³¹

ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਈ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਦੇ ਚਲਦੇ ਘੋਲ ਵਿਚ ਸਕਿੰਯ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਪੌੜੀ ਵੀ ਘਰ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾਇਆ:

It is now widely acknowledged that violence against women prevents them from participating fully in the family, in the workplace and in their community. As with those who have a low level of literacy, those whose health is poor, those who earn an inadequate income, this reduced ability to participate in community life is a vast waste of capacities, capabilities, talent and education of one half of the world's population. The inference to be drawn is that where women are not treated equally not only they and their families suffer but the community itself losses access to extremely valuable human resources.³²

ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਦੌਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤਹਿਤ ਸ਼ੋਸਨ

ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚ ‘ਘਰੇਲੂ ਹਿੰਸਾ’ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ‘ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਤਹਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਉਸਦਾ ਸ਼ੋਸਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਲੋਕ ਲਾਜ ਕਾਰਨ ਚੁੱਪ ਵੱਟੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸਰੋਕਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੀ ਕਾਨੂੰਨ ਆਧਾਰਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ-ਰਿਫਿਊਜੀ, ਕੁਦੇਸਣ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰਾਧਿਕਾ ਕੁਮਾਰਾਸੁਆਮੀ (ਅੰਡਰ ਸੈਕਟਰੀ, ਯੂ ਐਨ ਓ) ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

In a preliminary report in 1994 by the special rapport Ms. Radhika Coomaraswamy, focused on three areas of concern where women are particularly vulnerable i.e. in the family (including domestic violence, traditional practices, infanticide), in the community (including rape, sexual assault, commercialized violence such as trafficking in women, labour exploitation, female migrant worker etc) and by the State including violence against women in detention as well as violence against women in situation of armed conflict and against refugee women. Governments agreed to adopt and implement legislation to end violence against

women and to work actively to ratify all international agreements that relate to violence against women. They also agreed that there should be shelters, legal aid and other services for girls and women at risk and counseling and rehabilitation for victims. Governments also pledged to adopt appropriate measures in the field of education to modify the social and cultural patterns of conduct of men and women.³³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੱਧਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਵਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਬਲਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਭਰ ਰਹੇ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬਣਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਮਨੋ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ‘ਤੇ ਜਾ ਖੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਸੁਯੋਗ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸੰਜੀਦਾ ਯਤਨ ਆਰੰਭ ਹੋਏ। 1975 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮੈਕਸੀਕੋ ਸਿਟੀ ਵਿਖੇ Worlds Women’s conference ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 5000 ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ‘ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਆਯੋਜਿਤ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ।³⁴ ਇਵੇਂ ਹੀ 1980 ਈਸਵੀ

ਕੋਪਨਹੈਗਨ ਵਿਖੇ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਰੀ ਸੰਮੇਲਣ ਅਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ‘ਸਿੱਖਿਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਿਹਤ’ ਥੀਮ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਸੰਮੇਲਣ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1985 ਵਿਚ ਨੈਰੋਬੀ ਵਿਖੇ ਤੀਜੀ Worlds Women’s conference ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ Committee on the elimination of Discrimination against Women (CEDAW) ਨਾਮਕ ਇਕ 23 ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਭਿਆਨ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਰਧ ਹੋ ਰਹੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸੂਖਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਸਨ।³⁵ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਲਗਭਗ 15,000 ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੈਮਾਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1993 ਈਸਵੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ‘ਵਿਆਨਾ ਘੋਸ਼ਨਾ ਪੱਤਰ’ (Vienna Declaration) ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੱਕਤਲਫੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਉਠਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 1995 ਈਸਵੀ ਦਾ ‘ਬੀਜਿੰਗ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ (Beijing Declaration-1995) ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ। ਬੀਜਿੰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਚੌਥੀ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਲੋਂ ‘ਨਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ’ ਵਿਸ਼ੇ ‘ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਤੇ ‘ਲਿੰਗ’ ਆਧਾਰਿਤ ਚੇਤਨਾ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ ਗਈ:

The Fourth World Conference on Women held in Beijing in 1995 is notable in that it finally put the U.N. stamp on the concept that “women’s rights are human rights” and

also for the fact that it initiated gender mainstreaming which denoted the acceptance of “gender” as a holistic approach to humanity which includes both men and women. It took an exceedingly long time for the realization that “gender” was not only about women’s issues, but was linked to most other issues such as violence, health care or political participation. It was agreed at the Beijing conference to involve all programmes of the United Nations not just those relating to women in assessing the implications for men and women of any planned action such as legislation, policies and programmes in all areas.³⁶

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਢੰਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨੇ ਹਰ ਉਹ ਮੁਕਾਮ ਛੋਹਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਵਰਗ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ‘ਟੂਲ’ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਫਿਲਮਕਾਰ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ‘ਆਂਧੀ’ ਅਤੇ ‘ਮੌਸਮ’ ਦੇ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਿਖਾਈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੇ ਨਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾਪ੍ਰਤੀ ਗਹਿਰੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਕੋਸ਼ਿਸ਼’, ‘ਪਰਿਚਯ’, ‘ਕਿਨਾਰਾ’ ‘ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ’ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਨਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ।³⁷ ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਫਿਲਮਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪੈਰਾਮੀਟਰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ‘ਅਨੁਪਮਾ’, ‘ਅਨੁਰਾਧਾ’ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਸ਼ਿਆਮ ਬੈਨੇਗਲ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਘਿਣੋਨੀ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਲੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ‘ਕਲਯੁਗ’ ਅਤੇ ‘ਮੰਡੀ’ ਫਿਲਮ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।³⁸ ਇਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚਲੀ ਨਾਇਕਾ ਸਿਖਿਅਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ‘ਵਿਚਾਰੀ’ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ‘ਮੌਸਮ’, ‘ਆਂਧੀ’, ‘ਨਿਕਾਹ’, ‘ਇਨਸਾਫ਼ ਕਾ ਤਰਾਜੂ’, ‘ਮੰਡੀ’ ‘ਅਰਥ’ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਹੋਂਦ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜਦੋ ਜਹਿਦ

ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ‘ਆਂਧੀ’ ਦੀ ਆਰਤੀ, ‘ਨਿਕਾਹ’ ਦੀ ਨਿਲੋਫਰ, ‘ਅਰਥ’ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਖੀਰ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ

- ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸਹਿਵਨ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਇਕ ਖੂਬੀ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਉਲਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਣ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ‘ਟੈਬੂਜ਼’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਂ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਉਨਤੀ ਵਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਜਣਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਿਨੇਮਾ ‘ਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਿਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ‘ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 1975 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ‘ਮੌਸਮ’ ਫਿਲਮ ਰਾਹੀਂ ਕਜਲੀ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਦਾ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਅਣਵਿਆਹੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ 1980 ਈਸਵੀ ਤਕ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿਚ ‘ਕਲਯੁਗ’ ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਿਯਾ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਖੁਲੇਆਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਹਿਮ ਫਿਲਮ ‘ਦਾਮਿਨੀ’ (1988) ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਇਮਾਨਦਾਰ ਨਾਇਕਾ ਹੋਲੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਲੋਂ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰਾਨੀ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾਅ ‘ਤੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਚਨਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਦਾਮਿਨੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿਚ ਦਾਮਿਨੀ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਖਾਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। 1991 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਫਿਲਮ ‘ਲਿਬਾਸ’ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਿਬਾਸ ਦੇ ਵਾਂਗ ਬਦਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਸੁਧੀਰ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਫਾਸਲੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟੀ.ਕੇ. ਨਾਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਧੀਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੀਮਾ ਸੁਧੀਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਧੀਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਸੁਧੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੇਰੰਗ ਪਰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੇ ਅਲਗਾਉ ਭਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 2000 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ‘ਕਯਾ ਕਹਨਾ’ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਅਸਭਿਅਕ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਕੁੰਵਾਰੀ ਲੜਕੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਗੁੰਠਾ ਦਿਖਾਂਉਣਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਧੁਰ ਭੰਡਾਰਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਪੇਜ ਥ੍ਰੀ (2005) ਅਤੇ ‘ਫੈਸ਼ਨ’ (2008) ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਸੈਕਟਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਨਵੇਂ ਕਿਆਸ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।³⁹ ਇਵੇਂ ਹੀ 2014 ਵਿਚ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ‘ਹਾਈਵੇਅ’ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪਲੀ ਲਾਡਲੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਬਚਪਨ

ਵਿਚਲੇ 'ਯੋਨ ਉਤਪੀੜਨ' ਵਰਗੇ ਮਾਮਲੇ ਉਠਾਏ ਗਏ ਹਨ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਭਾਟੀ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਕੌਮਲ ਚਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਰਾਏ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਵਾਨ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 3 ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹ ਖੇਤਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2. ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜੋ ਅਮੀਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੇ ਇਕ ਮੂਲ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਉਸ ਲਈ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਝਾਂ ਸਰਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹਕ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਅਤਕਥਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਹਕੀਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਥ

ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨਾ ਹੋਕੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁴⁰

ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਜਟਿਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਦਿ ਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅਵਿਕਸਤ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਡੂੰਘੇ ਰਹੱਸ ਲੱਭਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੇ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਬਿਜਲੀ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਕਲਪ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਨੁੱਖ ਅਣਪਛਾਤੇ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਗੋਚਰ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਸਦੇ ਮੂਲ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਉਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਅਣਜਾਣੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਨੇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਰਖ ਪਾਤਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹਨ ਉਥੇ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ/ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਉਰਜਾ ਦੇ ਮੁਖ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ‘ਸ਼ਕਤੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ‘ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ’ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਓਸੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੈ :

The female is first of all shakti, Energy/Power, the energizing principle of the universe; she is also prakirti, nature, the

undifferentiated matter of the universe. In Hindu cosmology all beings emerge from brahman, the universal substratum which is invisible, inactive, beyond grasp, without qualifications, inconceivable, indescribable, through the creative tension of cohesion (Visnu) and disintegration (Siva) that defines sakti. Sakti underlies both creation and divinity and is female. Although there would be no power or energy in the universe without the female, all beings have their share of sakti, a share with which they are endowed at birth but which they increase or decrease through later actions. Nonetheless, the woman embodies shakti, the original energy of the universe. Woman is also prakrti, nature, the active female counterpart of the cosmic person, purusa, the inactive or male aspect. But whereas prakrti represents the undifferentiated matter of nature, purusa provides the spirit, which is a structured code.⁴¹

ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਰਖ ਪਾਤਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਅਨੇਕ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ

ਜੇ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਰਾਂਗੇ:

ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਮਾਂ' ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਸ਼ੋਧਾ ਉਹ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਯਸ਼ੋਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਬ ਹੱਥੇ-ਹੱਥ ਖਿਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਿਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਸ਼ੋਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨ੍ਹ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਾਕ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਰਥਕ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਹੱਲਿਆ: ਅਹੱਲਿਆ ਬੜਾ ਚਰਚਿਤ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹੱਲਿਆ ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਰਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਭ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਅਹੱਲਿਆ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਨਸ ਪੁੱਤਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।⁴² ਬ੍ਰਹਮ ਸੁੰਦਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਦੇਵਤੇ ਇਸਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਸਨ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਫਲ

ਰਾਹੀਂ ਅਹੱਲਿਆ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਰਿਖੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕੁਕਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹੱਲਿਆ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੱਥਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਹੱਲਿਆ ਦੀ ਬੇਕਸੂਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਉਚਾਰਿਆ ਕਿ ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਰਾਮਚੰਦ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਅਹੱਲਿਆ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਹੱਲਿਆ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਛਲਾਵੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਇਕ ਨਿਮਾਣੀ ਧਿਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਗੋਪੀਆਂ: ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਆਰ ਲੀਲਾ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ, ਬਿਰਹਾ ਭੋਗਣਾ, ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਣਾ ਸਭ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ।

ਸੀਤਾ: ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਦਬਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਜੁੜਨਾ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ ਬਨਵਾਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਰਾਵਣ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰਣ ਕਰਕੇ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸਚਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੀ ਲੋਕ-ਰਾਏ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸੀਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ। ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ

ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਜੁੜੇ ਹਨ ਉਥੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਪਵਿੱਤਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਮਰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਬਰਤਾ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।⁴³

ਕੈਕੇਯੀ: ਇਹ ਕੈਕੇਯ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸੀ, ਰਾਜੇ ਦਸ਼ਰਥ ਦੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਭਰਤ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕੈਕੇਯੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਥ ਚਲਾ ਕੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਈ ਤੇ ਇਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਰ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਕੈਕੇਯੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲੋਂ ਦੋ ਬਚਨ ਲੈ ਲਏ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੇਲੇ ਮੰਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੰਥਰਾ ਨਾ ਦੀ ਦਾਸੀ ਦੀ ਭੈੜੀ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੈਕੇਯੀ ਨੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਬਨਵਾਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।⁴⁴

ਰੁਕਮਣੀ: ਇਹ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੀਸ਼ਮਕ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰੁਕਮਣੀ ਦਾ ਭਰਾ ਰੁਕਮਿਨ ਕੰਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ। ਰੁਕਮਣੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਰਾਜਾ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਰੁਕਮਣੀ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੌਕਾ ਦੇਖ ਕੇ ਰੁਕਮਣੀ ਨੂੰ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਰੁਕਮਣੀ ਦੇ ਭਰਾ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨੇ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਵਾਰਕਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰੁਕਮਣੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਸੀ ਇਸਨੇ ਦਸ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ।⁴⁵

ਦਰੋਪਦੀ: ਦਰੋਪਦੀ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਦਰੁਪਦ ਨੇ ਇਕ ਮੱਛ ਯੰਤ੍ਰ ਰਚਕੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਮੱਛੀ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿੰਨੇਗਾ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹੇਗਾ। ਅਰਜੁਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਖ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਵਰ੍ਹ ਲਿਆ।⁴⁶ ਜਦੋਂ ਪਾਂਡਵ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜੇ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸੁਭਾਵਕ ਜੀ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਤਮ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਭੋਗੋ।⁴⁷ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਪਦੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਪਤਨੀ ਬਣ ਗਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਕੌਰਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁਆ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਗੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੋਪਦੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਦਾਸੀ ਬਣੀ। ਜਦੋਂ ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦਰੋਪਦੀ ਦਾ ਚੀਰ ਹਰਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਦੀ ਲਾਜ ਬਚਾਈ। ਹਿਮਾਲਯ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਦਰੋਪਦੀ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ।⁴⁸ ਦਰੋਪਦੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਥੇ ਬੇਵਸ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਚਾਮੁੰਡਾ: ਇਹ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਚੰਡ-ਮੁੰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚਾਮੁੰਡਾ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਲੋਥਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਜੀਭ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੜੀਆਂ ਖੁੰਘਾਰ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਗਰਜਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਭ ਪਰਜਾ ਕੰਬਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਗੁਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸਨੇ ਚੰਡ ਤੇ ਮੁੰਡ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਖਤਰਨਾਕ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਟ ਕੇ ਦੁਰਗਾ ਕੋਲ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਚਾਮੁੰਡਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।⁴⁹

ਸਰਸਵਤੀ: ਸਰਸਵਤੀ ਬਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਸਰਸਵਤੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਆਪਣੇ ਜਲ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਤੇ ਧਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦੰਦ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਕਿ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀਪਰ ਸਰਸਵਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੀ ਸਵਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵⁰

ਲਕਸ਼ਮੀ: ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।⁵¹ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨੂੰ ਧਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖਾਂ ਤੇ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੈਸਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਕਰੋਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਵਜੋਂ ਇਸਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।⁵²

ਦੁਰਗਾ: ਦੁਰਗਾ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ‘ਚੰਡੀ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੁਰਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵਜੀ ਕੋਲ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਦੇ ਤੇਜ ਤੋਂ ਇਕ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਦੇਵੀ ਦਾ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਦਕਾ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਈ।⁵³ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਬਦੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿੱਤਅੰਤ ਵਿਚ ਸਚਾਈ ਦੀ ਹੋਈ। ਸੋ ਦੁਰਗਾ ਨੂੰ ਨੇਕੀ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੇਨਕਾ: ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਨੁ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੰਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਸਵਰਗ ਦੀ ਇਕ ਅਪਸਰਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ

ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਔਰਤਾਂ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਸਿਰਜਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਥਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਥ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ 12 ਸਾਲਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਦੈਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੀਵੀ ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਹੋਣ ਨਾਅਤੇ ਇੰਨੀ ਕੂ ਉਰਜਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕੇ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਦਰਾਣੀ ਇਕ ਰਖੜੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕਲਾਈ ‘ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੁੜ ਉਸਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ‘ਤੇ ਜਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਵੇਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਬ੍ਰੰਦਾ ਨਾਮਕ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਾਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਪੂਰੇ ਲੋਕ ‘ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਬੁਤ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜਲੰਦਰ ਨਾਮਕ ਉਸ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੀਵੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚਰਿਤਰਗੀਣਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਨਾਸ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁵⁴ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਤੇ ਕਠੋਰ ਰਵਈਏ ਦਾ ਰਹੱਸ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਔਰਤ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਕਰਾਂਗੇ।

3. ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ

ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ

ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੁਜੈਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਔਰਤ ਭਾਵੇਂ ਯੂਰਪ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਦੁਜੈਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਪਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ। ਇਸਲਾਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਮੁਲਕ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਪਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਸਮੇਂ ਇਥੇ 'ਮਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ' ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨਿਗਰੀਟੋ, ਆਸਟਰੋਲਾਈਡ, ਦ੍ਰਾਵੜੀਅਨ ਤੇ ਮੰਗੋਲੀਅਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਲਬਧ 'ਸਾਂਖਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਪੁਰੁਸ਼' ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਜਾਂ ਰੁਤਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖੋਜ ਪੱਤਰ 'ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ' ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ

ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਜਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਲ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪੀ ਮਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ/ਅਰਚਨਾ ਇਸਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਇਸਤਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਆਰੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਰਬ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਹੜਾ ਦਰਅਸਲ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆਜੀਵਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਜੀਵਨ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਲਟਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ

- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਵਾਲੀਆਂ
ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨੇ
- ਬਾਲ ਵਿਆਹ
- ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਥਵਾ ਵਿਆਹ ਬੰਦ ਕਰਨੇ

ਸੋ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਵੈ ਮਾਣ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕੁਲ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਧੀਨ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ

ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਾਲ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਤੀਜਾ ਤਰੀਕਾ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਕਾਸੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰੀਆ ਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਸੀ।⁵⁵ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਬਗੀਚੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਮੈਦਾਨਾਂ ਤਕ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਲੈ ਗਈਆਂ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੁਤਬਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਰੀਆ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕੇਵਲ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਤੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ‘ਪੁਰੁਸ਼’ ਜਿਹੜਾ ‘ਸਾਂਖ-ਦਰਸ਼ਨ’ ਨੇ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇ ਸੀ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਂਖ ਵਿਚ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸੀ ਉਹ ਹੁਣ ਐਨੀ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ‘ਮਾਇਆ’ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ- ‘ਰਮਾਇਣ’ ਤੇ ‘ਮਹਾਂਭਾਰਤ’ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਇਹੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਆਰਯ ਚਿੰਤਨ ਚੌਖਟੇ’ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ‘ਨਾਗਣ’, ‘ਬਾਘਣ’ ਅਤੇ ‘ਨਰਕ ਦਾ ਦੁਆਰ’ ਕਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ, ‘ਤਾੜਨ ਦੀ

ਅਧਿਕਾਰੀ’, ‘ਗੰਵਾਰ’, ‘ਪਸ਼ੂ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ੂਦਰ’ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੋਗ ਰੋਗ ਹੈ। ਔਰਤ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ:

ਦਿਵਸ ਕੇ ਬਾਘਿਨ ਸੁਰ ਨਰ ਮੋਹੈ, ਰਾਤੀਂ ਸਾਹਿਬ ਸੋਖੈ।

ਮੂਰਖ ਲੋਕਾਂ ਅੰਧਲਾ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਨਿਤ ਪਰਤ ਬਾਘਿਨਿ ਪੋਖੈ।⁵⁶

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਿਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰਾ ਆਦਿ ਮਸਲੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਰੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਨਸਿਕ ਸਬੱਲਤਾ ਲਈ ਇਹ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਮਿਟਾਉਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦੁਆਰਾ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।⁵⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਕਾਨਕੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੁਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮਾੜਾ ਕਹਿਣਾ, ਉਸਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ ਪਾਪ ਹੈ। ਸਨਮਾਨਿਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਮਾਡਲ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡੂ ਮੂਆ ਭੰਡੂ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨ

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨੁ॥⁵⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਔਰਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਹ ਸਿਖਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ (ਰੱਬ) ਨਾ ਪੁਰਖ ਹੈ ਨਾ ਨਾਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ/ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲਾ ਪੁਰਖ ਨਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਨਰ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪਦ ‘ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਵੀ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੱਬ ਲਈ ‘ਪੁਰਖ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ‘ਪੁਰਖ’ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਕਈ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਰੱਬ/ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਨਰ ਨਾਰੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਇਸਤਰੀ ਆਤਮਾ’ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਿਲਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹਨ:

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਮਹਿਲਾ’ ਹੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਹਿਲਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ‘ਮੁਹੱਲਾ’ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਸਤਰੀ ਜਾਂ ਨਾਰੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (1981) ਵਿਚ ਮਹਿਲਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ, ਨਾਰੀ ਹੀ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਕ ਸ਼ਿਦਤ ਭਰਪੂਰ ਇਸਤਰੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਅਜੋਕੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਵੀ ਅਜੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਝੰਡਾਬਰਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਅਨੁਭਵੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਰਦ, ਨਾਰੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਘੁਲ ਕੇ ਪਰਮ ਸਮਰੱਥਾ ਬਣ ਜਾਣ।⁵⁹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਅਤਿ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਪਾਪ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਦਿਆਂ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੜਚਨ ਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਘਰ ਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ‘ਗ੍ਰਹਿਸਥ’ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਉੱਤਮ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸੰਤਾਨ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ‘ਅੰਜਨ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ’⁶⁰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੋ ਕੇ ‘ਉਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ’ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਹਠੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਇਕ ਔਰਤ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਦੀ ਬਹੁ ਪਸਾਰਤਾ, ਵਚਿਤਰਤਾ, ਨਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੇਸ਼ ਚਿੰਤਨ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦੇਹ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਾਰੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਸਦੈਵ ਪਰੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਔਰਤ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਪਰਦਾ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਣ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਰਬ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

ਸਭ ਪਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ

ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ ਜੇਸਟ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਗ੍ਰਿਹੁ ਜਿਤੁ ਪ੍ਰਗਟੀ ਆਇ

ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਸੁਖੇ ਸੁਖਿ ਵਿਹਾਇ ॥⁶¹

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ 'ਗ੍ਰਹਿਸਥ' ਧਰਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ 'ਈਮਾਨ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਔਰਤ ਈਮਾਨ, ਦੌਲਤ ਗੁਜਰਾਨ

ਪੁੱਤਰ ਨੀਸ਼ਾਨ, ਫਕੀਰ ਨ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ।⁶²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੂਤਕ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਭਰੂਣ ਪ੍ਰਥਾ, ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇੰਝ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵਜੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਜੋ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਾਈ ਗਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਜਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਫੈਲੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਵੀ ਪਵਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰ ਇਥੇ ਉਲੀਕਣ ਯੋਗ ਹੈ:

ਗੁਰੂ ਮਹਿਲਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇਣ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਮਹਿਲ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਧੁਰੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਜੀਅ ਜਾਨ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰੱਖ ਰਖਾਉ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਗੁਰੂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ
ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।⁶³

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿਚ 'ਲੰਗਰ' ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਵਡਮੁੱਲੇ ਯੋਗਦਾਨ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤਕ ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਖ ਰਖਾਉ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਸੰਭਾਲ ਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ, ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਭਾਈਵਾਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਔਰਤ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਚਿਰ ਸਦੀਵੀ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਚੰਡੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਔਰਤ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ

ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਉਚਾਈਆਂ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਪਏ ਪਤਾਸਿਆਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਮਿਲਾਉਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਰੂਹਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਤਾ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਵਾਜੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰੀ, ਗੁਰੂ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਗੌਰਵ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੀ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ 'ਇਸਤਰੀ ਸ਼ਹੀਦ' ਹੋਣ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਲਗਭਗ 40 ਸਾਲ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਫਲ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਕੇ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਨਰੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਗੱਡਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਮਹੱਲ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੀਂਹ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ।

ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਰੋਗੁ ਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਓਢਣ ਨਾਗ ਨਿਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣਾ।

ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ ਪੰਜਰ, ਪਿਆਲਾ, ਬਿੰਗ ਕਸਾਈਆ ਦਾ ਸਹਿਣਾ।

ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਥਰੁ ਚੰਗਾ ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ।⁶⁴

ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆਂ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਰਦ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਰੋਗੀ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝੇ। ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀਬ੍ਰਤਾ ਇਸਤਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੱਟੇ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਰਸ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦਲੇ ਪਕਵਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ ਅਤੇ ਧਨ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਕੇ ਧੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ 'ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਬੜੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਿਉ ਪੁਰਖੈ ਘਰਿ ਭਗਤੀ ਨਾਰਿ ਹੈ ਅਤਿ ਲੋਚੈ ਭਗਤੀ ਭਾਇ ॥

ਬਹੁ ਰਸ ਸਾਲਣੇ ਸਵਾਰਦੀ ਖਟ ਰਸ ਮੀਠੇ ਪਾਇ ॥

ਤਿਉ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਸਲਾਹਦੇ ਹਰਿ ਨਾਮੈ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਧਨੁ ਆਗੈ ਰਾਖਿਆ ਸਿਰੁ ਵੇਚਿਆ ਗੁਰ ਆਗੈ ਜਾਇ ॥

ਭੈ ਭਗਤੀ ਭਗਤ ਬਹੁ ਲੋਚਦੇ ਪ੍ਰਭੁ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ ਮਿਲਾਇ ॥

ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ਹੈ ਕਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਿਪਤਾਇ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਜੋ ਚਲੈ ਤਿਪਤਾਸੈ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ ॥

ਧਨੁ ਧਨੁ ਕਲਜੁਗਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿ ਚਲੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਇ ॥⁶⁵

ਅਜਿਹੀ ਸੋਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੋ ਕੇ ਔਸੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਚਾਹਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪਤੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸਹਾਇਕ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਵਸਦਾ ਦੇਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੱਜਣ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂਪਤੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ:

ਹਉ ਖੜੀ ਨਿਹਾਲੀ ਪੰਧੁ ਮਤੁ ਮੂੰ ਸਜਣੁ ਆਵਏ ॥

ਕੋ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਅਜੁ ਮੈ ਪਿਰੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਵਏ ॥

ਹਉ ਜੀਉ ਕਰੀ ਤਿਸ ਵਿਟਉ ਚਉ ਖੰਨੀਐ ਜੋ ਮੈ ਪਿਰੀ
ਦਿਖਾਵਏ ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹੋਇ ਦਇਆਲੁ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਮੇਲਾਵਏ ॥⁶⁶

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਠੋਕਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਬਿਨਾਂ ਮੁਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਨੇਹ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਪਰਮੇਸਰ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਜਗਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮ

ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਿਨਾ ਅੰਦਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀਚਾਰਿ॥

ਤਿਨ ਕੇ ਮੁਖ ਸਦ ਉਜਲੇ ਤਿਤੁ ਸਚੈ ਦਰਬਾਰਿ॥

ਤਿਨ ਬਹਦਿਆ ਉਠਦਿਆ ਕਦੇ ਨ ਵਿਸਰੈ

ਜਿ ਆਪਿ ਬਖਸੇ ਕਰਤਾਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲੇ ਨ ਵਿਛੁੜਹਿ

ਜਿ ਮੇਲੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਿ॥⁶⁷

ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਮਿਹਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਜਿਨ ਕਉ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰੁ ਤਉ ਆਪੇ ਲਾਇਆ ਕਰਮੁ ਕਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਲੇਹੁ ਮਿਲਾਇ ਮੈ ਜਾਚਿਕ ਦੀਜੈ ਨਾਮੁ ਹਰਿ॥⁶⁸

ਅਜਿਹੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੰਗਾਰ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਰੂਪੀ ਸੇਜ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਬਿਰਹਨ ਦਾ ਚਿਤਰ ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ 5 ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਅਰਪੀ ਸਭੁ ਸੀਗਾਰੁ ਏਹੁ ਜੀਉ ਸਭੁ ਦਿਵਾ॥

ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਸੇਜ ਸੁ ਕੰਤ ਵਿਛਾਈਐ ॥

ਹਰਿਹਾਂ ਮਸਤਕਿ ਹੋਵੈ ਭਾਗੁ ਤ ਸਾਜਨੁ ਪਾਈਐ ॥⁶⁹

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੋਹਾਗਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਵਡਭਾਗੀਆ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਰਾਇ ॥

ਅੰਤਰ ਜੋਤਿ ਪਰਗਾਸੀਆ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਸਮਾਇ ॥⁷⁰

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਖਸਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤਰ ਭਾਵੇਂ ਵਧੀਆ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਸੜ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪੂੜੀ ਵਿਚ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ:

ਪੂਣੀ ਵਿਹੂਣਾ ਪਾਟ ਪਟੰਬਰ ਭਾਹੀ ਸੇਤੀ ਜਾਲੇ ॥

ਪੂੜੀ ਵਿਚ ਲੁਡੰਦੜੀ ਸੋਹਾਂ ਨਾਨਕ ਤੈ ਸਹਿ ਨਾਲੇ ॥⁷¹

ਔਰਤ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ, ਖਿਮਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਜਿਗਰਾ ਰੱਖਣਾ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਔਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਨਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ ਖਵਣੁ ਗੁਣ ਜਿਹਬਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤੁ ॥

ਏ ਤ੍ਰੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤਿ ॥⁷²

ਅਗਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਥਾਂ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਕੇ ਸਹੁਰੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਜ਼ੱਤ ਖੱਟਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਸੋਹਾਗਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਗੋਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ:

ਸਾਹੁਰੈ ਢੋਈ ਨ ਲਹੈ ਪੇਈਐ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥

ਪਿਰੁ ਵਾਤੜੀ ਨ ਪੁਛਈ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਉ ॥⁷³

ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ, ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਦਰ ਉਤੇ ਕਬੂਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਸ਼ਾਹੁਰੈ ਪੇਈਐ ਕੰਤੁ ਕੀ ਕੰਤੁ ਅਗੰਮ ਅਥਾਹੁ ॥

ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜੁ ਭਾਵੈ ਬੇਪਰਵਾਹੁ ॥⁷⁴

ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਨਹੇ ਮਹਲਾ 5 ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਕੱਜਲ, ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਅਤੇ ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਫਲ ਹੈ ਜੇ ਪਤੀ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ:

ਸਖੀ ਕਾਜਲ ਹਾਰ ਤੰਬੋਲ ਸਭੈ ਕਿਛੁ ਸਾਜਿਆ ॥

ਸੋਲਹ ਕੀਏ ਸੀਗਾਰ ਕਿ ਅੰਜਨ ਪਾਜਿਆ ॥

ਜੇ ਘਰਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ ਤਾਂ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ ॥

ਹਰਿਹਾਂ ਕੰਤੈ ਬਾਝੁ ਸੀਗਾਰੁ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਈਐ ॥⁷⁵

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖ ਕੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਬਾਹਰਲੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਮਾਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਾਥਣ, ਮਾਣ ਇਜ਼ਤ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ, ਧੀ ਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਅਰਧਾਂਗਨੀ’ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸਗੋਂ ‘ਮੋਖਦੁਆਰੀ’ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ:

ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣੁ ਗਿਆਨ ਵਿਚਿ ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਨਿਹਚਉ ਨਾਰੀ ॥⁷⁶

ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੇਕ ਵੱਖਰਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵੱਖਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚਲੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕਬਜ਼ੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਈ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਚੰਡੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਵਸਤ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-142
2. Engles. F, The Origin of the Family, Private Property and the State, P-49.
3. Ibid, P-49.
4. ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-21
5. A.R. Gupta, Woman in Hindu Society, P-220.
6. ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-29
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-28-29
8. Dr. Radha Krishnan, Cultural Heritage of India, Vol-I, P-222.
9. Ibid, P-222.
10. Ibid, P-221-222.
11. ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-29
12. ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-30
13. ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ, ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ, ਪਰਿਪੇਖ ਤੇ ਵਿਹਾਰ, ਪੰਨਾ-66
14. Malladi Subbamma, Women Tradition and Culture, P-17.
15. ਡਾ. ਰਾਮਦਾਸ ਨਿਰਾਕਾਰੀ, ਭਾਰਤੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-56

16. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-140
17. ਗਜ਼ਾਨਨ ਸ਼ਰਮਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਨਾਰੀ, ਪੰਨਾ-67
18. Dubois J A, 'Hindu Manners and Customs', p-231.
19. ਮਿਥਿਲੇਸ਼ ਉਪਾਧਿਆਯ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕੀ ਬੇਤਰਤੀਬੇਂ, ਪੰਨਾ-97
20. 'ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਦੇ ਭਵਿਖ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਮਾਰ ਪਵੇ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੜਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ।' (ਡਾ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, 'ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ', ਪੰਨਾ-71)
21. R R Sethi, 'John Lawrence as Commissioner of the Jullandar Doab' p-29-30.
22. Ibbestson, 'Punjab Castes', p-359.
23. ਅਲਬਰੂਨੀ ਦਾ ਭਾਰਤ-ਭਾਗ ਦੇ (ਅਨੁਵਾਦ), ਪੰਨਾ-154
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-155
25. ਬੀ. ਐਨ. ਲੂਨੀਯਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-380
26. P. Thomas, Indian Woman Through the Ages, P-82-83.
27. ਡਾ. ਏ. ਸੀ. ਅਰੋੜਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-53-57
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73

29. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕੇ ਰੇਡੀ, 'ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਪੰਨਾ -115
30. ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੀਨੂੰ, ਫਕੜਜਾਤੀ ਫੱਕੜ ਨਾਉ, ਪੰਨਾ-30
31. Rob Vos and Manuel F. Montes, 'Retooling Global Economic Governance (The United Nations Series on Development'. P-209.
32. Murlidhar C. Bhandare, 'The World of Gender Justice', p-58-59.
33. Rahul Rai (2000), Human Rights and UN Initiatives, p-254-57.
34. Asha Kaushik (Ed.) Development Globalization and women, p. IX.
35. ਉਹੀ
36. ਉਹੀ
37. Manjiri Prabhu, 'Roles: Reel and Real' p.31.
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-33
39. Dinesh Raheja, 'Indian Cinema: The Bollywood Saga', p-147.
40. ਮੈਕਿਸਮ ਗੋਰਕੀ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-325

41. Susan Wadley, 'Women in Hindu Tradition', Signs (Chiacago Journals) Vol 3 No. 1, p-115.
42. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-32-33
43. ਜੌਨ ਡੌਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-127,128
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-214
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-499
46. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-658
47. On meeting his mother, Prince said, "Mother I have won today, something very precious" "well my son" said Kunti, "share it, as usually with your brothers, p.thomas, Indian women through the Ages,p-130.
48. ਜੌਨ ਡੌਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-294,295
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-249
50. Some times she is called the wife of Vishnu, but this difficulty is explained by a legend, W.J.Wilkins, Hindu Mythology, p-108.
51. Lakshmi or very commonly Sri is the wife of Vishnu, Ibid, p-127.
52. When a man is growing rich, It is said that Lakshmi has come to dewell with him, whilst those in

Adversity are spoken of as 'Forsaken of Lakshmi',
W.J.Wilkins, Hindu Mythology, p-132.

53. ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ ਕੋਹਲੀ, ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-131-149
54. 'In the Hindu pantheon are precisely those who transferred control of their sexuality (Power/Nature) to their husbands. The mythology is replete with stories of the properly chaste wife who helps her husband win battles by giving him her power; among these are the following two myths: During a twelve-year war against the demons, the gods were losing badly and Indra decided to sacrifice his life. "Don't be afraid," Indrani said to her husband, "I am a faithful wife. I will tell you one way you can win and protect yourself." After she bound the rakhi (a bracelet, literally "protection") on the wrist of her husband, Indra went to war and defeated all the demons. A demon named Jalandhar had a very beautiful and faithful wife named Branda. Because of the power of this faithfulness, the demon conquered the whole world. The god Visnu changed a dead body into the shape of Jalandhar, gave it life, and thus deceived Branda into losing her faithfulness. (Ibid).
55. ਪ੍ਰੋ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 'ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ' ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ

‘ਆਲੋਚਨਾ’, ਅੰਕ-219, ਪੰਨਾ-29

56. ਸ੍ਰੀ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ: ਗੋਰਖਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ-51
57. ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਕੇਸਰ ‘ਸਿਖ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਸਮਾਜ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ’ ਪੰਨਾ-103
58. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-473
59. ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ, ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ: ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ-20
60. ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ-1
61. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-371
62. ਪ੍ਰੋ.ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸੰਖੇਪ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ-52
63. ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ‘ਵਾਰਤਕ ਵਿਵੇਕ’, ਪੰਨਾ-5
64. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਮਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਨਾ-28
65. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-1413
66. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1421
67. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1421
68. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1422
69. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1361

70. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1421

71. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1424

72. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1384

73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379

74. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1379

75. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1361

76. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-5

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਤੇ

ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ

1. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ
2. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
3. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
4. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ
5. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਤੇ ਉਸਦੇ

ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ

ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਾਮਗਰੀ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਹਿਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਜੋਂ ਹੈ।

1. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਖੋਜ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ (ਮੱਧ-ਯੁਗੀਨ, 1469-1539) ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਘੋਖਣਾ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧ-ਯੁਗੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਬਾਰੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ (ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਟੀਕੇ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਦਿ) ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ

ਸਮਕਾਲੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਲੇ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਘੋਖ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧੋਗਤੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਖ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਮਾਧਾਨੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ/ਬਹੁਈਸ਼ਵਰਵਾਦ, ਵਰਗ ਵੰਡ ਨਾਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸਥਿਤੀ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਡਾ. ਜੇ.ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਦਾ ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

The teachings of Gurus, destroy all superstitions about varna and jati. A common ethical code was to be followed by all the four varanas. All human beings had equal social rights and none was to be discriminated against the true conscience of mankind tells us that birth and caste do not count.¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਘੋਖ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਕਾਵਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੀਵੰਤ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ-ਉਹ ਦਰਪਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਮਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਕਹਿ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਕਾਂਖਿਆ ਕਾਰਨ ਬਾਬਰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸੈਦਪੁਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਜੋ ਜੁਲਮ ਢਾਹੇ ਗਏ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰੇਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ ॥

ਦੁਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ॥²

ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ ॥

ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ ॥³

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੈਦਪੁਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਈ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ। ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ

ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਮੂਰਖ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਨਿਰਦਈ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸ਼ੀਲ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਧਿ ਅਖਾਧਿ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਚੱਲੇ ਸਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉਡ ਗਈ ਸੀ:

ਰੰਨਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਧੀਆਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਸਈਆਦ

ਸੀਲੁ ਸੰਜਮੁ ਸਚੁ ਭੰਨੀ ਖਾਣਾ ਖਾਜੁ ਅਹਾਜੁ

ਸਰਮੁ ਗਇਆ ਘਰਿ ਆਪਣੇ ਪਤਿ ਉਠਿ ਚਲੀ ਨਾਲਿ॥⁴

ਸਾਡਾ ਇਹ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੇ ਵੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੱਖ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਟੈਕਸਟ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਧਰਾਤਲਾਂ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਲੌਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ।⁵ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਰ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭਟਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਭੁੱਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਨਸ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਣ ਉਪਰ ਉਸਰਿਆ ਹੈ।⁶ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਵੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁷ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਸਹੀ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਕਿਸੇ ਅਮੂਰਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਾਤਾ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਾਡਲ ਏਨਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਰੀ

ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਦੁਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਨ ਸਮਝ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕ ਜੋ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਓ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ।

2. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਰੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਨਵੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਠੋਸ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼, ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸਰਲੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸਮਝ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਿਤ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਕੜੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਰੂਪ ਜੇਕਰ ‘ਗੁਣਵੰਤੀ’ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ‘ਬਈਅਰ’ ਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਤੇ ਨਾਲ ਦੁਹਾਗਣ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।⁸ ਸੁਚੱਜੀ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਕੁਚੱਜੀ ਹੈ।⁹ ਮੋਹਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਡੂਮਣੀ ਹੈ।¹⁰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ R.C. Zaehner ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਜਦੋਂ ਸੰਯੋਗ ਕ੍ਰੀੜਾ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਕ ਅਵਸਥਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਅੰਦਰ ਅਭੇਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ।¹¹ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਤੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਔਰਤ ਦੇ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਰੂਪਕ ਗੁਰਮੁੱਖ ਜੀਵ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਹਾਗਣ ਮਨਮੁੱਖ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ। ਸੁਹਾਗਣ ਅਤੇ ਦੁਹਾਗਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜੇ. ਐਸ. ਗਰੇਵਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

Guru Nanak and his successor use the female voice and many of their metaphors and similar are drawn from conjugal life. The wife who is not loved by her husband is unfortunate and miserable; she is the Duhagan. The one who is loved by her husband is fortunate and happy; she is Suhagan. The duhagan who is engrossed in maya is compared to the wall of saline oil which does on felling bit by bit.¹²

‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਅਤੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦੇ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕ ਇਸ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮੂਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪੂਰਨ ਆਪਾ ਸਮਰਪਿਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਉਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਰਿ ਜਿਨਿ ਪਿਰੁ ਜਾਣਿਆ ਜੀਉ।

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੂੜਿਆਰਿ ਕੂੜੁ ਕਮਾਣਿਆ ਜੀਉ।¹³

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਿਮਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਲਕਸ਼ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਰੂਪਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ/ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਰਚੇ ਇਸ ਪਦੇ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਗਰਬਿ ਗਹੇਲੀ

ਸੁਣਿ ਸਹ ਕੀ ਇਕ ਬਾਤ ਸੁਹੇਲੀ॥

ਜੇ ਮੈ ਬੇਦਨ ਸਾ ਕਿਸੁ ਆਖਾ ਮਾਈ

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਨ ਰਹੈ ਕੈਸੇ ਰਾਖਾ ਮਾਈ ॥

ਹਉ ਦੋਹਾਗਣਿ ਖਰੀ ਰੰਵਾਣੀ

ਗਇਆ ਸੁ ਜੋਬਨੁ ਧਨੁ ਪਛੁਤਾਣੀ ॥

ਤੂ ਦਾਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਿਰਿ ਮੇਰਾ

ਖਿਜਮਤਿ ਕਰੀ ਜਨੁ ਬੰਦਾ ਤੇਰਾ ॥¹⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ‘ਸਖੀ’, ‘ਸਹੇਲੀ’, ‘ਮਾਈ’, ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਦੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ (ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ) ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਕਹਿ ਵੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਖਸਮੁ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਆਸਰੀਆਂ ਹੋ-ਹੋ ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੋਹਾਗਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਦੁਹਾਗਣ ਉਹ ਛੁੱਟੜ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮੈਲੇ ਵੇਸ ਭਾਵ ਮਲੀਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚਰਿਤਰੀ ਉਣਤਾਈਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੁਹਾਗਣ ਦਾ ਰੂਪ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇ-ਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ ਦੋਹਾਗਣ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਝੂਠ ਫਰੇਬ ਦੇ ਬਨਾਵਟੀ (ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ) ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਾਇਆ-ਜਾਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ:

ਦੋਹਾਗਣੀ ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀਆ

ਖਸਮਹੁ ਘੁਬੀਆ ਫਿਰਹਿ ਨਿਮਾਣੀਆ

ਮੈਲੇ ਵੇਸ ਤਿਨਾ ਕਾਮਣੀ ਦੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ਜੀਉ

ਸੋਹਾਗਣੀ ਕਿਆ ਕਰਮੁ ਕਮਾਇਆ

ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਿਆ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ॥

ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਕੈ ਆਪਣੀ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ ॥¹⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ‘ਸੋਹਗਣੀ’ ਤੇ ‘ਦੋਹਾਗਣੀ’ ਦੇ ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਉਤੇ ਹੋਈ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਥੇ ਸੋਹਾਗਣੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਦੋਹਾਗਣੀਆਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਹੀ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ‘ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਪਰ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਖੋਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਫਿਕੇ ਚਰਿਤਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਗਲੀ-ਬਾਤੀਂ ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ ਵਿਚ ਜੁੜੀਆਂ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

ਗਲੀਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀਆ ਆਚਾਰੀ ਬੁਰੀਆਹ

ਮਨਹੁ ਕੁਸੁਧਾ ਕਾਲੀਆ ਬਾਹਰਿ ਚਿਟਵੀਆਹ

ਰੀਸਾ ਕਰਹਿ ਤਿਨੜੀਆ ਜੋ ਸੇਵਹਿ ਦਰੁ ਖੜੀਆਹ

ਨਾਲਿ ਖਸਮੈ ਰਤੀਆ ਮਾਣਹਿ ਸੁਖਿ ਰਲੀਆਹ ॥¹⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਇਸਤਰੀਵਾਚਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ, ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ੍ਰੋਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ‘ਗੁਰਮੁਖ’, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨਿਤਨੇਮੀ, ਸੁਹਾਗਣ, ਸੁਚੱਜੀ, ਧਿਆਣੀ, ਸੀਲਵੰਤੀ ਆਦਿ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਾਂਗਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸੱਚੇ ਕੰਤ ਦੇ ਘਰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰਮੁਖ ਜੀਵ ਉਸ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ ਜੋ ਪਿਰ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਜੀਵ-ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਲਈ ‘ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਨ-ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਪਿਰੁ ਸਾਲਾਹੀ ਆਪਣਾ ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲਿ ॥

ਤਨੁ ਸੋਹੈ ਮਨੁ ਮੋਹਿਆ ਰਤੀ ਰੰਗਿ ਨਿਹਾਲਿ ॥

ਸਬਦਿ ਸਵਾਰੀ ਸੋਹਣੀ ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਗੁਣ ਨਾਲਿ ॥¹⁷

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੰਤ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਕਾਮਨੀ (ਜੀਵ) ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਤੇ ਕਾਮਨੀ ਉਸ ਦੀ ਸਵੱਲੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਆਸਵੰਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤਨੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਗਤ ਹੈ ਤੇ ਪਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇ, ਕਿਹੜੇ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਰੀਝਾ ਸਕੇ। ‘ਕੰਤ’ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਦਰਦਮਈ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਯੋਗ ਕਾਰਣ ਉਹ ਵਿਆਕੁਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਪਦੀ ਹੋਈ ਸਿੰਗਾਰ ਉਤਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਲੰਘ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਚੂੜਾ ਭੰਨ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਚੂੜਾ ਭੰਨ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ

ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੋ ਅਵਰਾਹਾ

ਨਾ ਮਨੀਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ।

ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ।

ਸਭਿ ਸਹੀਆਂ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆਂ ਹਉ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾ।

ਅੰਮਾਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਚਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ।

ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈ ਪਟੀਆ ਭਰੀਐ ਮਾਗ ਸੰਧੁਰੇ।

ਅਗੈ ਗਈ ਨਾ ਮੰਨੀਆ ਮਰਉ ਵਿਸੁਰਿ ਵਿਸੁਰੇ।

ਮੈ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ, ਰੁੰਨੜੇ ਵਣੁਹ ਪੰਖੇਰੁ।

ਇਕ ਨਾ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ।

ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ।¹⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਵਿਯੋਗ ਮਈ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਪ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਤੜਪ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਤੀ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਫਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੇਕੇ-ਘਰ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ-ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਪੇਕਾ-ਘਰ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸਹੁਰਾ-ਘਰ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਵਹੁਟੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਾਗਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

ਸਸੁਰੈ ਪੇਈਐ ਕੰਤ ਕੀ ਕੰਤੁ ਅਗੰਮੁ ਅਥਾਹੁ।

ਨਾਨਕ ਧੰਨੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜੋ ਭਾਵਹਿ ਵੇਪਰਵਾਹ।¹⁹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਅੰਦਰ ਗੁਣ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸਹਜ (ਸੁੱਖ) ਜਾਨਣ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਤੇ ‘ਦੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ‘ਗੁਣਵੰਤੀ’ ਤੇ ‘ਅਗੁਣਵੰਤੀ’ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਗੁਣਵੰਤੀ ਉਹ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਗੁਣਵੰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਕਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ:

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਕੰਤੁ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣਿ ਅਵਗਣਵੰਤੀ ਦੂਰੇ ॥

ਜੈਸੀ ਆਸਾ ਤੈਸੀ ਮਨਸਾ ਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥

ਹਰਿ ਕੀ ਨਾਰਿ ਸੁ ਸਰਬ ਸੁਹਾਗਣਿ ਰਾਂਡ ਨ ਮੈਲੇ ਵੇਸੇ ॥

ਨਾਨਕ ਮੇਂ ਵਰੁ ਸਾਚਾ ਭਾਵੈ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੈਸੇ ॥²⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੀਸਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰੋਂ ਮਿਹਰ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿਰਫ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਪੰਚਾਂ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਲੋਚਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ:

ਕੁਬੁਧਿ ਡੁਮਣੀ ਕੁਦਇਆ ਕਸਾਇਣਿ ਪਰਨਿੰਦਾ

ਘਟ ਚੁਹੜੀ ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ ॥

ਕਾਰੀ ਕੜੀ ਕਿਆ ਥੀਐ

ਜਾਂ ਚਾਰੇ ਬੈਠੀਆ ਨਾਲਿ ॥²¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਾਇਆ’ ਦਾ ਰੂਪਕ ਵੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹੈ ਅਸਤਿਤਵ (ਹੀਣ) ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ (ਹੋਣ) ਦਾ

ਭਰਮ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਹੈ ਭਾਵ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਬਾਹਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਹੈ।²² ਮਾਇਆ ‘ਮੋਹਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਸੋਹਣੀ’ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਰੂਪਾਂ ਸਮੇਤ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਲੀਲਾ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ‘ਕਾਮਨੀ’, ‘ਸੰਪਤੀ’ ਆਦਿ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਗਲੁ ਜੁਗ ਛਾਇਆ

ਕਾਮਣਿ ਦੇਖਿ ਕਾਮਿ ਲੋਭਾਇਆ

ਸੁਤ ਕੰਚਨ ਸਿਉ ਹੇਤੁ ਬਧਾਇਆ ॥²³

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ‘ਕਾਮਣ’ ਜਾਂ ਕਾਮਨੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਕਾਮਨੀ ਔਰਤ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸਖੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਹੁਕਮ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਅੰਦਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਕਾਮਣੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ‘ਕਾਮਣ’ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਕਾਮਣਿ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵਈ, ਖੋਟੀ ਅਵਗਣਿਆਰਿ।

ਨਾ ਸੁਖੁ ਪੇਈਐ ਸਾਹੁਰੈ, ਝੁਠਿ ਜਲੀ ਵੇਕਾਰਿ।²⁴

ਨਾਰੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਤੋਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਥੀਮ ਉਸਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਗਣ-ਦੁਹਾਗਣ, ਸੁਚੱਜੀ-ਕੁਚੱਜੀ, ਮੋਹਣੀ-ਭ੍ਰਮਣੀ, ਸੋਹਣੀ-ਚੂੜੀ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਣਵੰਤੀ ਉਹ ਜੋ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਣਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।²⁵ ਸੋਹਣੀ ਉਹ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਜਿਸਦਾ ਕਰਮ ਸੋਹਣਾ ਹੈ।²⁶ ਸਖੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਖ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਖੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਸਹੇਲੜੀ ਹੈ।²⁷ ਸਹੇਲੜੀ ਉਹ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਨੇਹ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਜੁੱਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਮਾੜੇ।

ਕੁਚਜੀ: ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ ਰੂਪਕਾਰ ‘ਕੁਚਜੀ’ ਤੇ ‘ਸੁਚਜੀ’ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਚੱਜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਕੌਣ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਈ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਹਰ ਵਕਤ ਧਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਇਸਤਰੀ ਪਤੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਠੰਡੀ ਛਾਂ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਕੁਚੱਜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਬਾਹਰੀ ਆਭੂਸ਼ਣਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਮੋਤੀ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਲਤਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਝੂਠੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਦੇ ਵੀ ਸਹੀ ਸਾਧਨ ਉਹ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ

ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਫਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਏਗੀ ਭਾਵ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਹਿਸਾਬ ਦੇਣਾ ਪਏਗਾ ਤਾਂ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇਗੀ? ਕਿਸ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਉਥੇ ਜਾਏਗੀ? ਉਹ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਸੁਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰਾਹ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਮਸਤੀ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ? ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤ ਜਦ ਇਹ ਕੁਚੱਜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅੱਛੇ ਆਚਾਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਾਲ ਚਲਣ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਇਹ ਸੁਚੱਜੀ ਇਸਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇਸਦਾ ਮੇਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ-ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪਤੀ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਫਲਤ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਪਤੀ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾਮ ਦੀ ਰਾਣੀ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰਣ ਹੋਇਆ ਸੀ)²⁸ ਕੁਚੱਜੀ ਦੇ ਕੁਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਮੰਝ ਕੁਚੱਜੀ ਅੰਮਵਾਣਿ ਡੋਸੜੋਹਉ ਕਿਉ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਜਾਉ ਜੀਉ।

ਇਕ ਦੂ ਇਕਿ ਚੜੰਦੀਆਕਉਣੁ ਜਾਣੈ ਮਾਰ ਨਾਉ ਜੀਉ।

ਜਿਨ੍ਹੀ ਸਖੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਆ ਸੇ ਅੰਬੀ ਛਾਵੜੀਏਹਿ ਜੀਉ।

ਸੇ ਗੁਣ ਮੰਝ ਨ ਆਵਨੀ ਹਉ ਕੈ ਜੀ ਦੋਸ ਧਰੇਉ ਜੀਉ।

ਕਿਆ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਵਿਥਰਾ ਹਉ ਕਿਆ ਕਿਆ ਘਿਨਾ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ਜੀਉ।

ਇਕਤੁ ਟੋਲਿ ਨ ਅੰਬੜਾ ਹਉ ਸਦ ਕੁਰਬਾਣੈ ਤੇਰੈ ਜਾਉ ਜੀਉ।

ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਰੰਗੁਲਾ ਮੋਤੀ ਤੈ ਮਾਣਿਕੁ ਜੀਉ।

ਸੇ ਵਸਤੂ ਸਹਿ ਦਿਤੀਆ ਮੈ ਤਿਨ ਸਿਉ ਲਾਇਆ ਚਿਤੁ ਜੀਉ।

ਮੰਦਰ ਮਿਟੀ ਸੰਦੜੇ ਪਥਰ ਕੀਤੇ ਰਾਸਿ ਜੀਉ।

ਹਉ ਏਨੀ ਟੋਲੀ ਭੁਲੀਅਸੁ ਤਿਸੁ ਕੰਤ ਨ ਬੈਠੀ ਪਾਸਿ ਜੀਉ।

ਅੰਬਰਿ ਕੁੰਜਾ ਕੁਰਲੀਆ ਬਗ ਬਹਿਠੇ ਆਇ ਜੀਉ।

ਸਾਧਨ ਚਲੀ ਸਾਹੁਰੈ ਕਿਆ ਮੁਹੁ ਦੇਸੀ ਆਗੈ ਜਾਇ ਜੀਉ।

ਸੁਤੀ ਸੁਤੀ ਝਾਲੁ ਥੀਆ ਭੁਲੀ ਵਾਟੜੀਆਸੁ ਜੀਉ।

ਤੈ ਸਹ ਨਾਲਹੁ ਮੁਤੀਅਸੁ ਦੁਖਾ ਕੂੰ ਧਰੀਆਸੁ ਜੀਉ।

ਤੁਧੁ ਗੁਣ ਮੈ ਸਭਿ ਅਵਗਣਾ ਇਕ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ।

ਸਭਿ ਰਾਤੀ ਸੋਹਾਗਣੀ ਮੈ ਡੁਹਾਗਣਿ ਕਾਈ ਰਾਤਿ ਜੀਉ।²⁹

ਸੁਚਜੀ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਤਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਰੰਗੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਤੇ ਮਨਮੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ—‘ਸੁਚਜੀ’ ਅਤੇ ‘ਕੁਚਜੀ’। ‘ਸੁਚਜੀ’ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਕ ਅਰਥ ਸੁੰਦਰ ਚੱਜ ਵਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ ਆਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੁਚਜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਭੈੜੇ ਚੱਜ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੁਚਜੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦਾਰਥ (ਸੈਂਚੀ-ਤੀਜੀ) ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੁਚੱਜੀ’ ਹਰੀ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ, ਇਕ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਰ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।³⁰ ਇਵੇਂ ਹੀ ਸੁਚਜੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਭੁ ਕੋਤੂ ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰੀ ਰਾਸਿ ਜੀਉ।

ਤੁਧੁ ਅੰਤਰਿ ਹਉ ਸੁਖਿ ਵਸਾਤੂ ਅੰਤਰਿ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਵੈ ਤਖਤਿ ਵਡਾਈਆਭਾਣੈ ਭੀਖ ਉਦਾਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਣੈ ਥਲ ਸਿਰਿ ਸਰੁ ਵਹੈ ਕਮਲੁ ਫੁਲੈ ਆਕਾਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਣੈ ਭਵਜਲੁ ਲੰਘੀਐ ਭਾਣੈ ਮੰਝਿ ਭਰੀਆਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਣੈ ਸੋ ਸਹੁ ਰੰਗੁਲਾ ਸਿਫਤਿ ਰਤਾ ਗੁਣਤਾਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਣੈ ਸਹੁ ਭੀਹਾਵਲਾ ਹਉ ਆਵਣਿ ਜਾਣਿ ਮੁਈਆਸਿ ਜੀਉ।

ਤੂ ਸਹੁ ਅਗਮੁ ਅਤੋਲਵਾ ਹਉ ਕਹਿ ਕਹਿ ਢਹਿ ਪਈਆਸਿ ਜੀਉ।

ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਆ ਕਹਿ ਸੁਣੀ ਮੈ ਦਰਸਨੀ ਭੂਖ ਪਿਆਸਿ ਜੀਉ।

ਗੁਰਸਬਦੀ ਸਹੁ ਪਾਇਆ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ।³¹

3. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਜੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੇਲ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ

ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ‘ਮਾਤਾ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਦੀਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਾਂ ਰੂਪੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਵਾਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਡਾ.ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬੜਾ ਸਾਰਥਕ ਹੈ ਕਿ, ‘ਔਰਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਰਗਾ ਸ਼ਾਇਰ ਉਸਨੂੰ ‘ਮਾਤਾ ਧਰਤ’ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ।’³² ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ‘ਸਤ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:

ਮਾਤਾ ਮਤਿ ਪਿਤਾ ਸੰਤੋਖੁ।

ਸਤੁ ਭਾਈ ਕਰਿ ਏਹੁ ਵਿਸੇਖੁ।

ਕਹਣਾ ਹੈ ਕਿਛੁ ਕਹੁਣ ਨ ਜਾਇ।

ਤਉ ਕੁਦਰਤਿ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀ ਪਾਇ।³³

‘ਮਾਤਾ’ ਨੂੰ ‘ਸੱਚ’ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਉਘਾੜਨ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸੀਕਿ ਇਸ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਸੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ‘ਮਤ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਮੂਲ ਸੋਮੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਜਨਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਤਾ ਧਰਤੀ ਭਾਵ ਜਨਨੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਜਨਨੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਾਤਾ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਅਗਨਿ ਮਰੈ ਜਲੁ ਪਾਈਐ ਜਿਉ ਬਾਰਿਕ ਦੁਧੈ ਮਾਇ।

ਬਿਨੁ ਜਲ ਕਮਲੁ ਸੁ ਨਾ ਥੀਐ ਬਿਨੁ ਜਲ ਮੀਨੁ ਮਰਾਇ।

ਨਾਨਕਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਰਸਿ ਮਿਲੈ ਜੀਵਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ।³⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਤੇ ਜਲ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਭਟਕਣਾ ਉਦੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਰੀ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੈਣ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਦਰਅਸਲ ਭੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੰਬੋਧਨੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ।

ਤੇਰੇ ਮੂੰਧ ਕਟਾਰੇ ਜੇਵਡਾ ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ।³⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਇਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਚਲਾਇਮਾਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਭੈਣ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭੈਣਾਂ, ਭਰਜਾਈਆਂ, ਸੱਸ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸਾਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਚਾ ਸਾਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਜਗੁ ਤਿਸ ਕੀ ਛਾਇਆ ਜਿਸੁ ਬਾਪੁ ਨ ਮਾਇਆ।

ਨਾ ਤਿਸੁ ਭੈਣ ਨ ਭਰਾਉ ਕਮਾਇਆ।

ਨਾ ਤਿਸੁ ਉਪਤਿ ਖਪਤਿ ਕੁਲ ਜਾਤੀ ਓਹੁ ਅਜਰਾਵਰੁ ਮਨਿ ਭਇਆ।³⁶

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਉਸ ਭੈੜੀ ਸੱਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ:

ਸਾਸੁ ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਦੇਵੇ

ਪਿਰ ਸਿਉ ਮਿਲਣ ਨ ਦੇਇ ਬੁਰੀ॥³⁷

ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੈ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸੱਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਮਾਇਆ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਜੀਵਾਤਮਾ ਉਪਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੈ।

4. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੰਦਰਭਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਜੀਵ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੋਇਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮਛਲੀ’, ‘ਕੋਇਲ’, ‘ਹਰਣੀ’, ‘ਸਰਪਿਨ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਗਿਨ’ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਘੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ‘ਮਛਲੀ’ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਰੂਪਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਹੋ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਛਲੀ ਤੇ ਜਲ ਦਾ ਹੈ। ਮਛਲੀ ਜਲ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਛਲੀ ਦਰਿਆਓ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਤੂੰ ਦਰਿਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅਤੁ ਲਹਾ

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਤੂ ਹੈ ਤੁਝ ਤੇ ਨਿਕਸੀ ਫੂਟਿ ਮਰਾ॥

ਨ ਜਾਣਾ ਮੇਉ ਨਾ ਜਾਣਾ ਜਾਲੀ।

ਜਾ ਦੁਖੁ ਲਾਗੈ ਤਾ ਤੁਝੈ ਸਮਾਲੀਐ।

ਤੂ ਭਰਪੂਰਿ ਜਾਨਿਆ ਮੈ ਦੂਰਿ। ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੀ ਸੁ ਤੇਰੈ ਹਦੂਰਿ।

ਤੂ ਦੇਖਹਿ ਹਉ ਮੁਕਰਿ ਪਾਉ। ਤੇਰੇ ਕੰਮਿ ਨ ਤੇਰੈ ਨਾਇ॥

ਜੇਤਾ ਦੇਹਿ ਤੇਤੇ ਹਉ ਖਾਉ। ਬਿਆ ਦਰੁ ਨਾਹੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਉ।

ਨਾਨਕ ਏਕ ਕਹੈ ਅਰਦਾਸਿ। ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੇ ਪਾਸਿ॥

ਆਪੇ ਨੇੜੈ ਦੀਰ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪੇ ਮੰਝਿ ਮਿਆਨੋ

ਆਪੇ ਵੇਖੇ ਸੁਣੇ ਆਪੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੋ॥³⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਇਥੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਮਛਲੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦੀ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਉਸ ਪਾਸੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਮਛਲੀ ਬੇਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਛਲੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪਕ ਬੜੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਚਹੁ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਚਹੁ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਛਲੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਬਲਿਹਾਰੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਾਸੇ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਔਰਤ ਅਣਜਾਣੀਆਂ ਭੈ ਗ੍ਰਸਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮਛਲੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਵਿਛੜਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤੜਪ-ਤੜਪ ਕੇ ਮਰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਟਕਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹੋਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:

ਆਪੇ ਮਾਛੀ ਮਛਲੀ ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਜਾਲੁ॥

ਆਪੇ ਜਾਲ ਮਣਕੜਾ ਆਪੇ ਅੰਦਰਿ ਲਾਲੁ॥³⁹

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮਾਛੀ ਹੈ, ਮਛਲੀ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੈ ਆਪੇ ਹੀ ਜਾਲ ਅਤੇ ਆਪੇ ਹੀ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮਛਲੀ ਰੂਪੀ ਜੀਵ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਭਵਸਾਗਰ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਭੰਜਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅੰਦਰ ਪੁਨਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਮੇ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਥੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਅਣਜਾਣ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਦਾਰਥਕ ਰੂਪੀ ਜਾਲ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਉਸ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਹੋਈ ਜਾਲ ਦਾ ਵਿਸਾਹ ਕਰਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਗੀ

ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਛਲੀ ਬੇਖਬਰ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਅਚਿੰਤੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਬੇਖਬਰ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਭਵਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਛਲੀ ਜਾਲੁ ਨ ਜਾਣਿਆ, ਸਰੁ ਖਾਰਾ ਅਸਗਾਹੁ।

ਅਤਿ ਸਿਆਣੀ ਸੋਹਣੀ, ਕਿਉਂ ਕੀਤੇ ਵੇਸਾਹੁ।

ਕੀਤੇ ਕਾਰਣਿ ਪਾਕੜੀ, ਕਾਲੁ ਨ ਟਲੈ ਸਿਰਾਹੁ।

ਭਾਈ ਰੇ, ਇਉਂ ਸਿਰਿ ਜਾਣਹੁ ਕਾਲੁ।

ਜਿਉ ਮਛੀ, ਤਿਉ ਮਾਣਸਾ ਪਵੈ ਅਚਿੰਤਾ ਜਾਲੁ।⁴⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਔਰਤ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬੇਖਬਰ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਲ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਉਦੋਂ ਪਛਤਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਲ ਅਤੇ ਕਾਲ ਦੋਵੇਂ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਮੰਡਰਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਉਹੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਜਾਲ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਲ ਦਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ 'ਕੋਇਲ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਵੀ

ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇਕੋਇਲ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵਿਚ ਤਪੀ ਹੋਈ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਇਲ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਕੋਕਿਲ ਹੋਵਾ ਅੰਬਿ ਬਸਾ ਸਹਿਜ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ

ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪ ਅਪਾਰੁ।⁴¹

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਅੰਬ ਤੇ ਵਸਦੀ ਕੋਇਲ ਕੂ-ਕੂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਗ ਅਲਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਘੋਲਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਕੋਇਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਛਿਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਬੋਲ ਉਚਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੋਇਲ ਦਾ ਰੂਪ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਇਲ ਆਪਣੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਉਚਾਰਦੀ ਹੈ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕੋਇਲ ਆਪਣੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਕੂ-ਕੂ ਸੁਣ ਕੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪਾਣੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਇਲ ਆਪਣੀ ਮਿੱਠੀ

ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਕੂ-ਕੂ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜੀਵ ਨਿਰੰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਹਰਣੀ’ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਗਿਆਸੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਣਜਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਉਸਦਾ ਮੂਲ ਲਕਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਰਣੀ ਹੋਵਾ ਬਨਿ ਬਸਾ ਕੰਦ ਮੂਲ ਚੁਣਿ ਖਾਉ।

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੇ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਹਉ ਜਾਉ ਜੀਉ।

ਮੈਂ ਬਨਜਾਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ।

ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਵਖਰੁ ਵਾਪਾਰੁ ਜੀ।⁴²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹਰਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਵਣ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਹੋਈ ਕੰਦ-ਮੂਲ ਖਾ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗੀ। ਇਹ ਰੂਪ ਕੋਇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਹਰਣੀ ਨਿਰੰਤਰ ਭਟਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਭਟਕਣਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮੂਲ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਣਜਾਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮਾਰਗ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਗਿਆਸੂ ਵੀ ਇਕ ਵਣਜਾਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਣੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਇਹ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ

ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਸਹੁ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਸਰਪਿਨ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਗਿਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਪਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੱਪਣੀ ਜਾਂ ਨਾਗਿਨ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਇਸਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪੂਰਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਰਥ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹੀ ਹੈ:

ਇਉਂ ਸਰਪਨ ਕੈ ਵਸਿ ਜੀਅੜਾ, ਅੰਤਰਿ ਹਉਮੈ ਦੇਇ।

ਗੁਰਮਤਿ ਹੋਇ ਵੀਚਾਰੀਐ, ਸੁਪਨਾ ਇਹੁ ਜਗੁ ਲੋਇ।⁴³

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਸਰਪਨਿ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਦੁਰਮਤ ਬਾਧਾ ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ’ ਭਾਵ ਕਿ ਸੱਪਣੀ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਦੁਰਮਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਪਣੀ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਥੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸੱਪਣੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋਤ ਵਿਚ ਸਮਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਨਾਗਨਿ ਹੋਵਾ ਧਰ ਵਸਾ ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਭਉ ਜਾਇ।

ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ।⁴⁴

ਭਾਵ ਸੱਪਣੀ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਡਰ ਅਤੇ ਰੋਗ ਪਿੱਛਾ ਛੱਡ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੱਪਣੀ ਅਤੇ ਨਾਗਿਨ ਦੇ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੇਕਰ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਦਾ ਰੂਪ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੱਪਣੀ ਅਤੇ ਨਾਗਿਨ ਦਾ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਨੇਕ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵ ਕੋਈ ਤੱਥ ਜਿਵੇਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਬਦਲਾਉ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਮਿੱਥ-ਭੰਜਕ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਰੱਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਹੇਠ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਥ-ਭੰਜਕ ਵਜੋਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਰੂੜ੍ਹ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਰਕਿਕ ਬੁਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ‘ਯਸ਼ੋਧਾ’ ਦਾ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਯਸ਼ੋਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਲਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰ (ਜਨਮ, ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ) ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਭਾਵ ਬਚਪਨ ਦੇ ਕਾਲ-ਕੰਡ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਯਸ਼ੋਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਅਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਹ ਖੰਡ ਬਾਹਰੋਂ ਖਿਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਮਾਂ ਇਸ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਪਾਲ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੇਡਣ-ਖਿਡਾਉਣ ਵਿਚ ਏਨੇ ਮਗਨ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖੇਡਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਬਾਲਕ ਸੰਸਾਰਕ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਦੂਜੇ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿੜਾ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨੁ।

ਹੱਥੇ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿੜਾ ਜਿਉ ਜਸੁਦਾ ਘਰਿ ਕਾਨੁ।

ਹਥੇ ਹਥਿ ਨਚਾਈਐ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ ਕਹੈ ਸੁਤੁ ਮੇਰਾ।

ਚੇਤਿ ਅਚੇਤ ਮੂੜ ਮਨ ਮੇਰੇ ਅੰਤਿ ਨਹੀਂ ਕਛੁ ਤੇਰਾ।

ਜਿਨਿ ਰਚਿ ਰਚਿਆ ਤਿਸਹਿ ਨ ਜਾਣੈ ਮਨ ਭੀਤਰਿ ਧਰਿ ਗਿਆਨੁ।

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੂਜੈ ਪਹਰੈ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ਧਿਆਨ।⁴⁵

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਪਾਲਕ ਮਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੀ ਅਚੇਤ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਯਸ਼ੋਧਾ ਇਥੇ ਮੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਖਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਮਨੁੱਖ ਖੇਲ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੂਲ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਥੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਲਕ ਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੀਜ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਥੇ ਮਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਅਹੱਲਿਆ’ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਅਹੱਲਿਆ ਉੱਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ ਵਲੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਰਿੱਤਰਵਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਹੱਲਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਮਾਰਗ ਭੁੱਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੰਦਰ ਅਹੱਲਿਆ ਦੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੁੱਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਮਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਉਸ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਹੱਲਿਆ ਦਾ ਜੋ ਰੂਪ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਅਰਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਤ ਸਤ ਤੱਕ ਸਵੈ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਇਹ ਆਸਣ ਡੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਮਾਰਗ

ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰੁ ਲੁਭਾਇਆ।

ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਰਾ ਹੁਏਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ।

ਕੋਈ ਜਾਣਿ ਨ ਭੂਲੇ ਭਾਈ।

ਸੋ ਭੂਲੇ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਭੁਲਾਏਬੂਝੈ ਜਿਸੈ ਬੁਝਾਈ ॥⁴⁶

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਅਰਥ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਦਾ, ਗੋਤਮ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਹੱਲਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹੱਲਿਆ ਕੇਵਲ ਇਕ ਔਰਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਗੋਤਮ ਜੋ ਅਹੱਲਿਆ ਦਾ ਪਤੀ ਹੈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਇਕਾਗਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀਂ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਹੱਲਿਆ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ ਅਕਾਰਸ਼ਣ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ 'ਸੀਤਾ' ਨੂੰ ਇਕ ਦੇਵੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਤਮ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਰੂਪਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ

ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਰਾਵਣ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਵਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਰਾਵਣ ਦੀ ਮੌਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਰਾਮ ਜੋ ਕਿ ਨੇਕੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੁਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ:

ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ

ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ

ਰੋਵੈ ਦਹਸਿਰੁ ਲੰਕ ਗਵਾਇ

ਜਿਨਿ ਸੀਤਾ ਆਦੀ ਭਉਰੂ ਵਾਇ ॥⁴⁷

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵੇਰਵਾ ਜੋ ਆਖਰੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਹਰਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਹਰਣ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਪ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਰਾਵਣ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਹਾਉਮੈ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਇਕ ਮੋਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਛੁੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਮ ਰੁਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਦੇ

ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਮੰਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੈਤਿਕ ਕਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ 'ਲਕਸ਼ਮੀ' ਦਾ ਰੂਪ ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਚ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਨ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਾਇਰ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:

ਸਾਇਰ ਕੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਪਰਹਰਿ ਤਿਆਗੀ

ਚਰਣ ਤਲੈ ਵੀਚਾਰੇ ॥

ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਇਕੁ ਚਲਤੁ ਦਿਖਾਇਆ

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੋਈ ॥⁴⁸

ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਲੀਲਾ ਬੜੀ ਰੋਚਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਚਕ ਲੀਲਾ ਦਾ ਇਕ ਪਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਅਭੇਦਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹਨ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੰਨਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਗੋਪੀ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਗੋਆਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਗੋਪੀ ਨੈ ਗੋਆਲੀਆ

ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਗੋਇ ਉਧਾਲੀਆ।

ਹੁਕਮੀ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਆ ਤੂੰ ਆਪੇ ਭੰਨਿ ਸਵਾਰਿ ਜੀਉ।⁴⁹

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੋਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤਾਂ ਖੁਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੂਲ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੰਨਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੀਦਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਭ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਜੀਵ ਗੋਪੀਆਂ ਸਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਸਧਾਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਅੰਗ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਾਲਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ/ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਜੋਂ ਅਰਥ ਅਨੇਕ ਪਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁ ਅਰਥੀ ਵੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਗੱਲ ਸਭ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ

ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਮਾਡਲਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖਦਿਆਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਚਿੰਤਕ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਉਸਾਰੂ ਕਦਮਾਂ ਨੂੰ ਸਚਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਂ ਮੌਲਵੀ/ਮੌਲਾਣੇ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗਿਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਿਮਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਛਲ ਕਪਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਰੱਬੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤ, ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਕੌਡੀ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦ੍ਰਿੜਾ ਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਗਤ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ/ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਮਾਨਵਪੱਖੀ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਣਤਾਈਆਂ ਭਰੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਕੂੜ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਅਨੇਕ ਰੂਪੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ

ਗਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਇਕ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਦਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਰਾਹੀਂ ‘ਸਤਿ ਦੇ ਚੰਦਰਮਾ’ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ‘ਕੂੜ ਮੱਸਿਆ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ’ ਦੀ ਉਹ ਰਾਤ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਅਹਿਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਿਰਫ ਸਤਿ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰਸਾਂ ਕਸਾਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜੋ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਮਾਨੋ ਅੱਕ ਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਗਲਤ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ‘ਆਤਮ ਮਾਰਗ’ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਐਸਾ ਵਿਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਲੋਬਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਆਸ ਰਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਟੀਚਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਏਜੰਡਾ 2030 ਦੇ ਮਿਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. J. S. Grewal, 'Lectures on history, society and culture of the Punjab', p-321.
2. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-417
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-418
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1243
5. ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਾਰਗਾਮੀ, ਪੰਨਾ-68
6. ਬਲਿਵਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਓਰਾਜੀ ਸਦ ਵਾਰ। ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ। ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ-544
7. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-30
8. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ-197
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-798
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1108
11. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਨਾ-21
12. J. S. Grewal, 'Lectures on history, society and culture of the Punjab', p. 40.
13. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-689
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-990
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-72

16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-85
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-557
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1088
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-763
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-91
22. ਦਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰੂ, ਭਗਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ
ਸਦਭਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ-100
23. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ-155
24. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-355
25. ਗੁਣਵੰਤੀ ਸਹੁ ਰਾਵਿਆ ਨਿਰਗੁਣ ਕੂਕੇ ਕਾਇ। ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ-646
26. ਸਬਦਿ ਸਵਾਰੀ ਸੋਹਣੀ, ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਗੁਣ ਨਾਲਿ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-155
27. ਪਿਰੁ ਸਾਲਾਹੀ ਆਪਣਾ, ਸਖੀ ਸਹੇਲੀ ਨਾਲਿ। ਤਨਿ ਸੋਹੈ, ਮਨੁ ਮੋਹਿਆ, ਰਤੀ
ਰੰਗਿ ਨਿਹਾਲ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-155
28. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸੈਂਚੀ-ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ-763
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-762
30. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸੈਂਚੀ-ਤੀਜੀ, ਪੰਨਾ-763
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-762
32. ਡਾ.ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਬਾਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪੰਨਾ-12
33. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-557
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-63

35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-355
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23
38. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-55
39. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-157
40. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-157
41. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-63
42. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-157
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-76
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1344
45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-953
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-437
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73
48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-437
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ
ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਯੋਜਨਾ

1. ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
  - ❖ ਕਲਪਨਾ
  - ❖ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ
  - ❖ ਅਲੰਕਾਰ
2. ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਯੋਜਨਾ

ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਅਰਥ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕ ਅਨੇਕ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ, ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਚਾਨਣ, ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਕੂੜ ਤੋਂ ਸਚਿਆਰ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥੀਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਖਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿੰਗਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1. ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਧੀ ਕਰਕੇ ਵੀ। ਇੰਝ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੋਹਰੇ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਵੀ/ਵਕਤਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਵਿਸ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ‘ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

Poetry can communicate the actual quality of experience with a subtlety and precision unapproachable by any other mean.¹

ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਲੱਛਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ, ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਸਭ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਇਸੇ ਲੱਛਣ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਹੀ, ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਅਮਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਮੂਰਤ ਤੋਂ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਚੋਣ ਭਾਵੇਂ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕ ਨੇੜੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਸੁਚੇਤ ਕਾਰਜ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦੇ ਅਚੇਤ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਮ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸਾਧਨਾ ਆਰੰਭਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੀੜ ਦੀ ਹੱਡੀ ਵਾਂਗ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਗਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ/ਵਰਤਾਰੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸੰਦਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਬਣ ਗਈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇਕ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚਾਰ+ਧਾਰਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ 'Ideology' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਡੈਸਟਟ ਦੇ ਟ੍ਰੈਸੀ (Destutt de Tracy) ਨੇ ਕੀਤੀ।² ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Elements of Ideology' ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।³ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਡੈਸਟਟ ਵਲੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੋਏ ਹਨ। 'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼'

ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਮੂਲਕ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’⁴ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ‘ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਖਰੜਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਬਕੇ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਖਰੜੇ, ਸੋਚਣ ਢੰਗ ਜਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਜਮਾਤ ਜਾਂ ਤਬਕੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਸਦਾ ਜਮਾਤੀ ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਦਾਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।’⁵ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ Terry Eagleton ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਗਲਟਨ ਅਨੁਸਾਰ:

The literary text is not expression of ideology nor is ideology the expression of social class. The text, rather is a certain production of ideology for which the analogy of a dramatic production is in some ways appropriate.⁶

ਈਗਲਟਨ ਨੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਚਿਹਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਤ ਅਸਲੋਂ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਚਿਹਨੀਕਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਹਿਤ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਈ ਟੈਕਸਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਂਝ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣੀ ਮਾਪਦੰਡ ਤਹਿ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਗਰਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਸਗੋਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪਰਵਾਹ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਤੱਕ ਫੈਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹਰ ਤਹਿ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਵਾਹਕ ਹੈ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਨਿਰਣੈ ਪੱਖੋਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚੌਖਟੇ ਤਹਿਤ ਨਿਰਮਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਲ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੌਧਿਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਸੁਚੇਤ/ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਵਾਹਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁷

ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਜ਼ਬ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਤਰ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂਝ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੌਰਾਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਇਕ ਐਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਫੈਲੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਚੋਂ ਨਿਬੜੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤਾ। ਡਾ.ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਜ ਵੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਇਸਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਉਸ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।'⁸ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅੰਨੇਵਾਹ ਜੁਲਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੁਝਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੇ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਣੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਬਾਬਰਬਾਣੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੋਮਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਦੀ ਆਮਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਕਹਿ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਮਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਾਕਾਂਖਿਆ ਕਾਰਨ ਬਾਬਰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤਕ ਮਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸੈਦਪੁਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਈਨ ਨਾ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਲੋਂ ਜੋ ਜੁਲਮ ਢਾਹੇ ਗਏ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ

ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ॥⁹

❖ ਕਲਪਨਾ

ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਤੱਥ ਯਥਾਰਥ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕੋਈ ਵੀ ਤੱਥ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੱਦ ਕੋਈ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰਵ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖਿੱਚ ਦੇ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਕਾਂਟ (Immanuel Kant) ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਿਰਣੇ (Judgment of Beautiful) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਅਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਕਲਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।¹⁰

ਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਂਤ, ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਦੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕਾਲਿੰਗਵੁਡ (Collingwood) ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੱਸਿਆ:

Good sense is the body of poetic
genius, fancy is drapery emotion
its life and imagination the soul.¹¹

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੋਹਰੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਬੰਧ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁੱਝਣਾ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਚਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ 'ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।'¹² ਭਾਰਤੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ, ਗੁਲਾਬ ਰਾਯ, ਅਰਵਿੰਦ ਘੋਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਬਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਵੀਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ: ਸਧਾਰਨ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਤਰੰਗ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।¹³

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸਦੇ ਚੁਗੀਰਦੇ 'ਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਚੇਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਵਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਖੱਪੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਇਕ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸੂਖਮ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਟੈਕਸਟ

ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਦਾ ਸੁਣਦਾ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਹੁ ਬਹੁ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਕ੍ਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਵਾਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਸਮਈ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਚ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਬਲਵਾਨ ਕਲਪਨਾ ਹੋਵੇ ਉਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਵੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਤਕ, ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਧਰਤੀ ਤਕ, ਇਕ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੰਡਲ ਤਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਛੋਹ, ਅਪੋਹ ਤੇ ਅਸੀਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲਿਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ‘ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕੁਝ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਵਰੁ ਪਾਇਰੜਾ ਬਾਲੜੀਏ ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਪੂਰੀ ਰਾਮ ॥¹⁴

--

ਕਾਮਣਿਕਾਮਿ ਨ ਆਵਈ ਖੋਟੀ ਅਵਗਣਆਰਿ ॥¹⁵

--

ਮੁੰਧੇ ਗੁਣ ਦਾਸੀ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥¹⁶

--

ਜਿਨੀ ਨ ਪਾਇਓ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸੁ ਕੰਤ ਨ ਪਾਇਉ ਸਾਉ॥¹⁷

--

ਪਿਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਸੁਹਾਵਣੀ ਮੁਤੀ ਸੋ ਕਿਤੁ ਸਾਦਿ॥¹⁸

ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲੜੀਏ, ਖੋਟੀ, ਦਾਸੀ, ਜਿਨੀ (ਔਰਤ) ਕੰਤ, ਸੁਹਾਵਣੀ ਆਦਿ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਯੋਗ, ਬਿਰਹਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ, ਖੋਟੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।

❖ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਕਾਵਿਕ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਇਕ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਹਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪੀ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਾਰਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਜੁੜਨਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਔਰਤ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰ ਕੇ ਨਾਨਕ ਬਣੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਬੱਝ ਕੇ ਮੂਲ ਥੀਮ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।¹⁹ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਧਰਤੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ।

ਪਤਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਸੰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਛਿਨ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।²⁰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਬਿੰਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਉਹ ਉਪਰਾਲਾ
 ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ,
 ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਰੂਪਾਂ
 ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਦਾ,
 ਸੰਵਾਰਦਾ ਅਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।
 ਬਿੰਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਹਜ ਵੀ
 ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਹਾਈ
 ਸਾਧਨ ਵੀ।²¹

ਸੋ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਵੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਿਭਾਗਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਲਾ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਬਿੰਬ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾ ਨੰਦ ਵੋਹਰਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:

ਬਿੰਬ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ
ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²²

ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੇ ਵਰਤਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਉਹ ਕਾਵਿ ਬਿੰਬ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਭਾਵ ਪੱਖ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਹਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੈ: ਬਿੰਬ ਨਿਰਮਾਣ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿੰਬ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਵੀ ਵਰਣਨ ਗੋਚਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਦਾ ਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੀ. ਡੀ. ਲੋਵਿਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਬ ਇਕ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਚਿਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੂਪਕੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

Every poetic image,
therefore, is to some degree
metaphorical.²³

ਹਰੇਕ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਜਾਂ ਮਹਾਂਕਾਵਿਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਕਵੀ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਹੀ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰੇ, ਸਗੋਂ ਬਿੰਬ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਸਥਲ ਦੀ ਚੋਣ ਕਵੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਹਿਤ ਲਈ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਅਮਰ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਜਰੀ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਦਰਿੰਦਾਆਨਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸਾਈ ਤੇ ਸ਼ੀਹ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪਾਪ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਉਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਸੀ ਜੋ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੈਕਸ ਭਰ ਰਹੀ ਸੀ:

ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜੁ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰੁ।

ਕਾਮੁ ਨੇਬੁ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰੇ ਬਿਚਾਰੁ।

ਅੰਧੀ ਰਯਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰੁ।²⁴

ਕਵੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਰਾਜ ਭਗਤ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਭਗਤ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਣਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਵ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਲੋਕ ਰਾਇ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ,

ਹਸਦਿਆਂ, ਖੇਡਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਵ ਸਾਗਰ ਪਾਰ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ/ਜਗਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਨੁਭਵ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਡਿਗ ਰਹੀ ਹਾਲਤ ਵਲ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਬਾਬਰ ਨੇ 1521 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਐਮਨਾਬਾਦ ਉੱਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲੇ ਨਾਲ ਚੌਤਰਫੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਦ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਸਲੂਕ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਕਰੁਣਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਜਿਨ ਸਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆਂ ਮਾਂਗੀ ਪਾਇ ਸੰਧੂਰ ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ ॥²⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਕਰਕੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਆਵੇਗ ਪੂਰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬਿੰਬ ਵਿਚਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਦਾ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਤੇ ਸੁਜੀਵ ਰਹੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਮੱਧਯੁਗੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੋਏ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਟਿਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।
ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ:

ਹਰੇਕ ਮੌਲਿਕ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਕ ਆਪਣੀ
ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ
ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਆਪਣੇ
ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²⁶

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸਥਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਰਮ ਸਪਰਸ਼ੀ
ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ
ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਆਕੇ ਉਹ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਜੱਗ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਇਹ ਸਰੀਰ
ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਾਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਰੱਖਣੇ ਪੈਣਗੇ
ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੇ ਸਥਲਾਂ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਸਦਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਭਰਪੂਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਪਿਆਰੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਸੀਗਾਰੀਆ

ਕਰਨਿ ਭਗਤਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ ਨ ਰਹਨੀ ਵਾਰੀਆ।²⁷

ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਨ ਗੁਰੂ
ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ
ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਸਫਰ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੁਲਨਾ

ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੌਦੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਤ ਭਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤੇ ਅਰੋਪਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਹਿੱਸੇ ਕੀਤੇ ਹਨ- ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ, ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ, ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ, ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ। ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਵਰਤੋਂ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਪਹਿਲੇ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਬਾਲਕ ਬੁਧਿ ਅਚੇਤੁ ॥

ਖੀਰੁ ਪੀਐ ਖੇਲਾਈਐ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ
ਹੇਤੁ ॥²⁸

ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਮਾਇਆ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਤਿਤਵ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਆਪਣਾ ਖੇਲ ਰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਜੀਗਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬ ਲੈ ਕੇ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨਾ ਜਿਨਿ ਆਪੁ ਉਪਾਇਆ

ਆਪੇ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਸਭੁ ਜਗਤ ਸਬਾਇਆ

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਆਪਿ ਸਿਰਜਿਅਨੁ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਆ ॥²⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਰੱਬ ਅਤੇ ਜੀਵਆਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਪਿਰ ਪਰਦੇਸੀ ਜੇ ਥੀਐ ਧਨੁ ਵਾਂਝੀ ਝੁਰੇਇ ॥³⁰

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਗੋਰੀ’ ਸ਼ਬਦ ਸੁੰਦਰ ਨਾਰੀ (ਜੀਵਆਤਮਾ) ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੱਸ ਕੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਕੀ ਨ ਸੁਣੇਹੀ ਗੋਰੀਏ, ਆਪਣ ਕੰਨੀ ਸੋਇ ॥³¹

ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਹਰ ਉਸ ਦਿੱਖ ਵਸਤੂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਦਿੱਖ ਵਸਤੂ/ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੀਗਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਕਲਾਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੁਆਰਾ, ਅਦਿਖ ਸਤਿ ਦੀ, ਜੋ ਕਿ

ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸੀਮਾਗਤਤਾ ਕਾਰਨ ਅਕੱਥ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਸੰਕੇਤ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

Symbol is some form of external existence immediately presented to the senses, which, however, is not accepted for its own worth, as it lies thus before us in its immediacy, but for the wider and more general significance which it offers to our reflection.³²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਨ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਗਮੁੰਡ ਫ਼ਰਾਇਡ (Sigmund Freud), ਐਡਲਰ (Alfred Adler) ਜੁੰਗ (Jung) ਆਦਿ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਦੇ ਵੀ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਵਾਉਂਦਿਆਂ ਜੁੰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਚੇਤ ਮਨ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ 'ਲਿਬੀਡੋ' ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ:

After a period of gestation in the unconscious a symbol is product which can attract the libido and also serve as a

channel diverting its natural flow. The symbol is never thought out consciously, but comes usually as a revelation or intuition, often appearing in a dream.³³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੰਗ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬੜੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਤਿਹਾਸ-ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜੀਵ-ਜਗਤ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੀਰਘਤਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਲਿਟ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲੋਕ ਸਿਮਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ:

ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕੋ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤਾਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਆਤਮਾ ਔਰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ

ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਰਚਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸੰਯੋਗ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ
ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਣਸ਼ੀਲ
ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ।³⁴

ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਭਾਵੇਂ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਅਮੂਰਤ
ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸ਼ੁਧ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ
ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ
ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਆਉਣ
ਵਾਲੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਾਂ, ਬੇਟੀ, ਸੱਸ ਅਤੇ ਭੈਣ
ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ
ਰੂਪਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ‘ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਇਆ
ਨੂੰ ਉਸ ਭੈੜੀ ਸੱਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪੀ
ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ:

ਸਾਸੁ ਬੁਰੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨ ਦੇਵੈ

ਪਿਰ ਸਿਉ ਮਿਲਣ ਨ ਦੇਇ ਬੁਰੀ॥³⁵

ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੈ
ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੈ।
ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੱਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ
ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਿਰ ਵਜੋਂ ਹੈ ਜੋ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਜੀਵ-ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੋਇਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ‘ਮੱਛਲੀ’, ‘ਕੋਇਲ’, ‘ਹਰਣੀ’, ‘ਸਰਪਿਨ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਗਿਨ’ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਔਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਘੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਅਤੇ ਜੀਵ ਰੂਪੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਕੋਇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕੋਇਲ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਵਿਚ ਤਪੀ ਹੋਈ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਇਲ ਕਾਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਦਾਰਹਰਨ ਵਜੋਂ:

ਕੋਕਿਲ ਹੋਵਾ ਅੰਬਿ ਬਸਾ ਸਹਜਿ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ

ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ।³⁶

ਔਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਔਰਤ ਦੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਦਾ

ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਜੇਕਰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਪਰਤ ਦਰ ਪਰਤ ਅਰਥ ਜੋੜ ਕੇ ਫਿਰ ਸਮੁੱਚੇ ਬਿੰਬ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਸਹੰਸਰ ਦਾਨ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰੁ ਰੋਆਇਆ।

ਪਰਸਰਾਮੁ ਰੋਵੈ ਘਰਿ ਆਇਆ।

ਅਜੈ ਸੁ ਰੋਵੈ ਭੀਖਿਆ ਖਾਇ।

ਐਸੀ ਦਰਗਹ ਮਿਲੈ ਸਜਾਇ।

ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ।

ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ।³⁷

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਭਾਵੇਂ ਸੀਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਾਨਵੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਸੰਤਾਪ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤਕ ਹੋਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

❖ ਅਲੰਕਾਰ

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸਜਾਵਟ, ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਓਜ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਅਰਥ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਕਾਵਿ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਅਚਾਰਯ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਚਟਕੀਲੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਕਰਸ਼ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਕਾਰ ਜਾਂ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਜਾਂ ਗੁਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਤੀਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਘੁਮਾ ਫਿਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਥਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ।³⁸

ਅਲੰਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਹੀ ਨਿਰਮਿਤ ਰੂਪ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਪਰ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚਲੀ ਵਕ੍ਰਤਾ ਲਈ ਸਹਾਈ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰ ਪੱਧਰ ‘ਤੇ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਉਸਨੂੰ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਨ ਅਰਸਤੂ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਸਤੂ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ:

Metaphor consist is giving the thing a name
that belongs to something else...³⁹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਿਯਤ ਕਰਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਪਰਬੀਨਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ/ਚਿਤਰਾਂ/ਸ਼ਬਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਅਕਾਰਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ‘ਲਾਰੇਂਸ ਪੇਰਾਇਨ’ ਅਨੁਸਾਰ ਰੂਪਕ ਕਿਸੇ ਕਥਨ ਵਿਚਲੀ ਦੋ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਖ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਪਹਿਲਾ ਜੋ ਅਗਰਭੂਮੀ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਲੰਕਾਰਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

A metaphor, as I define it, consists of a
comparison between essentially unlike
things. There are two components in every
metaphor the concept being actually

discussed, and the thing to which it is compared. I shall refer to these, ordinary, as the literal term and the figurative term. The two terms together compose the metaphor.⁴⁰

ਰੂਪਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਮਾ ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਚਮਤਕਾਰ ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੂਪਕ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਭਿਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸੇ ਵਰਗਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਮੇਯ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਵਰਣਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਉਪਮਾਨ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕ ਇਕ 'ਭ੍ਰਾਂਤੀਮਾਨ' ਯੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭ੍ਰਾਂਤੀਮਾਨ ਵਿਚ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਉਪਮੇਯ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਸਰੂਪ ਅਥਵਾ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਜਿਹਾ
ਰੂਪਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ
ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੇ ਉਪਮਾਨ ਤੇ
ਉਪਮੇਯ ਨੂੰ ਇਕ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਹੈ।⁴¹

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਛਲੀ ਅਤੇ ਜਲ ਦਾ ਰੂਪਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਮਛਲੀ ਦੇ ਰੂਪਕਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਰੂਪਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅੰਤਿਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਹੋ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਛਲੀ ਤੇ ਜਲ ਦਾ ਹੈ। ਮਛਲੀ ਜਲ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਛਲੀ ਦਰਿਆਓ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:

ਤੂ ਦਰਿਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਤੂ ਹੈ ਤੁਝ ਤੇ ਨਿਕਸੀ ਫੂਟਿ ਮਰਾ॥

ਨ ਜਾਣਾ ਮੇਉ ਨਾ ਜਾਣਾ ਜਾਲੀ।

ਜਾ ਦੁਖੁ ਲਾਗੈ ਤਾ ਤੁਝੈ ਸਮਾਲੀ।

ਜਾ ਦੁਖੁ ਲਾਗੈ ਤਾ ਤੁਝੈ ਸਮਾਲੀ।

ਤੂ ਭਰਪੂਰਿ ਜਾਨਿਆ ਮੈ ਦੂਰਿ। ਜੇ ਕਛੁ ਕਰੀ ਸੁ ਤੇਰੈ ਹਦੂਰਿ।

ਤੂ ਦੇਖਹਿ ਹਉ ਮੁਕਰਿ ਪਾਉ। ਤੇਰੈ ਕੰਮਿ ਨ ਤੇਰੈ ਨਾਇ॥

ਜੇਤਾ ਦੇਹਿ ਤੇਤੇ ਹਉ ਖਾਉ। ਬਿਆ ਦਰੁ ਨਾਹੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਉ।

ਨਾਨਕੁ ਏਕ ਕਹੈ ਅਰਦਾਸਿ। ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੈ ਪਾਸਿ॥

ਆਪੇ ਨੇੜੈ ਦੂਰਿ ਆਪੇ ਹੀ ਆਪੇ ਮੰਝਿ ਮਿਆਨੋ

ਆਪੇ ਵੇਖੇ ਸੁਣੇ ਆਪੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੋ॥⁴²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਭਨਤਿ ਨਾਨਕੁ ਸਭਨਾ ਕਾ ਪਿਰੁ ਏਕੋ ਸੋਇ

ਜਿਸ ਨੋ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸਾ ਸੋਹਗਣਿ ਹੋਇ ॥⁴³

ਪਿਰੁ ਪਰਦੇਸੀ ਜੇ ਥੀਐ ਧਨ ਵਾਂਢੀ ਝੁਰੇਇ

ਜਿਉ ਜਲਿ ਥੋੜੇ ਮਛਲੀ ਕਰਣ ਪਲਾਵ ਕਰੇਇ ॥⁴⁴

ਨਾਰੀਂ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ, ਮਛਲੀ ਨੀਰ, ਚਾਤ੍ਰਕ-ਨੀਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ

ਲਹਿਰੀ ਨਾਲਿ ਪਛਾੜੀਐ ਭੀ ਵਿਗਸੈ ਅਸਨੇਹ ॥

ਜਲ ਮਹਿ ਜੀਅ ਉਪਾਇ ਕੈ ਬਿਨੁ ਜਲ ਮਰਣੁ ਤਿਨੇਹਿ ॥

ਮਨ ਰੇ ਕਿਉ ਛੂਟਹਿ ਬਿਨੁ ਪਿਆਰ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਬਖਸੇ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ॥

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ ॥⁴⁵

ਕੰਤ ਅਤੇ ਕਾਮਨੀ ਦਾ ਰੂਪਕ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਕਾਮਨੀ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ) ਆਪਣੀਆਂ ਸਖੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਉ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਰਥ ਕੰਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ। ਕਾਮਨੀ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਤੇ ਸਖੀਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਭਾਵ ਕੰਤ ਹਰੀ ਆਪ ਹੈ:

ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ
ਮਿਲਿ ਕੈ ਕਰਹ ਕਹਾਣੀਆ ਸੰਮੁਥ ਕੰਤ ਕੀਆਹ
ਸਾਚੇ ਸਹਿਬ ਸਭਿ ਗੁਣ ਅਉਗਣ ਸਭਿ ਅਸਾਹ ॥
ਕਰਤਾ ਸਭੁ ਕੇ ਤੇਰੈ ਜੋਰਿ ॥
ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੀਐ ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਕਿਆ ਹੋਰਿ ॥
ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ ॥
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖਿ ਸੀਗਾਰੀਆ ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ ।
ਪਿਰੁ ਰੀਸਾਲੂ ਤਾ ਮਿਲੈ ਜਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸੁਣੀ ।
ਕੇਤੀਆ ਤੇਰੀਆ ਕੁਦਰਤੀ ਕੇਵਡ ਤੇਰੀ ਦਾਤਿ ॥
ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਿਫਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ ।
ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇਤੇ ਜਾਤਿ ਆਜਾਤਿ ।
ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਉਪਜੈ ਸਚ ਮਹਿ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ ।
ਸੁਰਤਿ ਹੋਵੈ ਪਤਿ ਉਗਵੈ ਗੁਰਬਚਨੀ ਭਉ ਖਾਇ ।

ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥⁴⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦੀ ਮਹਿਕ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਗੁਠਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਮਾਨ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਕੇ ਉਪਮੇਯ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴⁷ ਜਿਵੇਂ:

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮਤਿ ਆਵੇ। ਤਾਂ ਕਾਮਣਿ ਕੰਤੈ ਮਨਿ ਭਾਵੈ।

ਇਆਣੀ ਬਾਲੀ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜਾ ਧਨ ਕੰਤ ਨ ਭਾਵੈ।

ਜਾ ਧਨ ਕੰਤ ਨਾ ਰਾਵੀਆ ਤਾਂ ਬਿਰਥਾ ਜੋਬਨੁ ਜਾਇ।

ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਕੰਤ ਰਵੇ ਸੋਹਾਗਿਣ ਅਵਗੁਣਵੰਤੀ ਦੂਰੇ।⁴⁸

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ (ਕੰਤ) ‘ਉਪਮਾਨ’ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ‘ਉਪਮੇਯ’ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਤ ਦਾ ਉਪਮਾਨ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਮਸੱਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਰਸ ਵਿਚ ਲਪੇਟਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦਹੁਰਾਓ ਦਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਕੁਬਧਿ ਡੁਮਣੀ ਕੁਦਾਇਆ ਕਸਾਇਣ।

ਪਰ ਨਿੰਦਾ ਘਟ ਚੂਹੜੀ ਮੁਠੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਚੰਡਾਲਿ।⁴⁹

ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਭੈੜੀ ਮੱਤ ਹੈ ਉਹ ਬੇਰਹਿਮ ਕਸਾਇਣ ਹੈ, ਪਰਾਈ ਨਿੰਦਾ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਚੂਹੜੀ ਹੈ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਜਿਸਨੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਚੰਡਾਲਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਵ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਚਾਰੇ

ਵਸਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਗਹ ਵਿਚ ਉਤਮ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁੱਚੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਇਸ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਕਾਵਿ ਇਕ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਲਕਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਕਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਮੁਖ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ‘ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤਰਕ ਢੰਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸੁਝਾਉ ਸੁਝਾਉ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁵⁰ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰੀ ਗੁਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਸਤਰਬੰਦੀ ਵਿਚਲੀ ਪਰਬੀਨਤਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਵਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਚੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ‘ਤੇ ਅਧਿਕ ਬਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਸਹਿਤ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ:

Language study thus becomes extraordinarily important for the study of poetry'.⁵¹

ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਝਾਉ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਫ਼ਰਕ ਨਾਲ ਵਖਰਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਦਾ ਅਮਲ, ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਇਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ

ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਸੁਹਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਅਰੋਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਇਹ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਠਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈਅ, ਵਾਕਾਤਮਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆਦਿ ਉੱਜਵਲ ਕਾਵਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਥ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚਲੇ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਅੰਦਰ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੋ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹਨ। ਵਰਖਾ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਮਨੋ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬਹੁਤ ਸੁਖਦਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਿਰਹਣੀ ਨਾਇਕਾ ਲਈ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸੁੱਖ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਭੁੱਖ ਲਗਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁੱਖ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਏ।

.....

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੁਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ।

ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ ਪਿਰ ਕੇ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ।⁵²

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਸ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਹੈ। ਰਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੁਆਦ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਸ ਹੈ। ‘ਕਾਵਯ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਭਾਵ ਜੋ ਕਾਵਯ ਪੜ੍ਹਨ, ਸੁਣਨ

ਅਥਵਾ ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਤਿ, ਹਾਸ, ਸ਼ੋਕ, ਕ੍ਰੋਧ, ਉਤਸ਼ਾਹ, ਭਯ, ਨਿੰਦਾ, ਆਸ਼ਚਰਯ ਅਤੇ ਨਿਰਵੇਦ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਨੌਂ ਰਸ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਹਾਸਯ, ਕਰੁਣ, ਰੌਂਦ੍ਰ, ਵੀਰ, ਭਯਾਨਕ, ਬੀਭਤਸ, ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ।⁵³ ਭਰਤਮੁਨੀ ਜਿਸ ਰਸ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਰਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਭਰਤਮੁਨੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, ‘ਰਸਯ ਤੇ ਅਸਵਾਦ ਤੇ ਇਤਿ ਰਸਹ।’⁵⁴ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਸਮੇਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹੁਜ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਔਰਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਆਦਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਨੂੰ ਸਹੁਜੀਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਬਿਰਹਾ, ਅਰਜੋਈ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਟਾਉਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ:

ਮੈਂ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ ਰੁੰਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਖੇਰੂ

ਇਕੁ ਨ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ।

ਸੁਪਨੈ ਆਇਆ ਭੀ ਗਇਆ ਮੈ ਜਲੁ ਭਰਿਆ ਰੋਇ।

ਆਇ ਨ ਸਕਾ ਤੁਝ ਕਨਿ ਪਿਆਰੇ ਭੇਜਿ ਨ ਸਕਾ ਕੋਇ।⁵⁵

ਇਕੁ ਲਖੁ ਲਹਨਿ ਬਹਿਠੀਆ ਲਖੁ ਲਹਨਿ ਖੜੀਆ

ਗਰੀ ਛੁਹਾਰੇ ਖਾਂਦੀਆ ਮਾਣਨਿ ਸੇਜੜੀਆ

ਤਿਨ ਗਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਈਆ ਤੁਟਨਿ ਮੋਤਸਰੀਆ

ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ ਜਿਨੀ ਰਖੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ॥⁵⁶

ਤੇਰੇ ਬੰਕੇ ਲੋਇਣ ਦੰਤ ਰੀਸਾਲਾ

ਸੋਹਣੇ ਨਕ ਜਿਨ ਲੰਮੜੇ ਵਾਲਾ

ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਸੁਇਨੇ ਕੀ ਢਾਲਾ

ਸੋਵੰਨ ਢਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮਾਲਾ ਜਪਹੁ ਤੁਸੀ ਸਹੇਲੀਹੋ।⁵⁷

ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਟਾਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਆਤਮਕਤਾ ਧੁਨੀ ਸਮਾ ਗਈ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਨਾਦ ਚਿੱਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕਾਵਿ-ਛਣਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਛੰਦ ਬੱਧ ਹੋਣਾ ਹੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ:

ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਣੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ

ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰ।⁵⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਲਾ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਾਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸੀਹ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਰਣਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਕਲਾ ਦੇ ਅਮੀਰੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਮਾਨਸ ਦੀ ਮਨੋ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੀ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. F.R. Leavis, 'New Bearings in English Poetry', p. 27.
2. Georage carsain, Concept of Ideology, p.17.
3. Great Soviet Encyclopaedia, page 20.
4. ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਪੰਨਾ-66
5. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸੂਫੀਮਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਨਾ-20
6. Terry Eagelton, Criticism and Ideology, p.64.
7. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ , 'ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ', ਪੰਨਾ-17
8. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ , ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਨਾ-121
9. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-417
10. Immanuel Kant 'Critique of the power of the judgment' (Translated by Paul Guyer), p. 182.
11. Colling Wood, Principle of Arts, p. 73.
12. ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੀਖਿਆ: ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ', ਪੰਨਾ 10
13. ਗੋਵਿੰਦ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਇ, 'ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ', ਪੰਨਾ-92
14. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-765
15. ਉਗੀ, ਪੰਨਾ-56

16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-790
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
19. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ', ਪੰਨਾ-99
20. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 200
21. ਉਹੀ
22. ਉਹੀ
23. The Poetic Image, p. 18.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-468
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-417
26. Dr. S Radhakrishnan, 'The Hindu views of Life',
Introduction.
27. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-148
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-75
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1237
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23

32. Friedrich Hegel, The Philosophy of Fine Art Vol. II,
p. 8.
33. Prieda Fordham, 'An Introduction ot Jung's
Psychology', p. 19.
34. ਡਾ. ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਕਾਂਗ, ਮਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ, ਪੰਨਾ-35
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-355
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-157
37. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-953
38. ਰਾਮ ਚੰਦ ਸੁਕਲ, 'ਚਿੰਤਾਮਣੀ' (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 181
39. Rhys Robert (Ed.) 'The Works of Aristotle', Oxford
University Press, London, 1966, p. 21.
40. Laurence parrine 'simile and metaphor' 'Journal of
College English Vol. 33, No. 2, p.125.
41. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1044
42. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-25
43. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-351
44. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56

45. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-59
46. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
47. ਭਾਈ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-107
48. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-722
49. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-91
50. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੀਖਿਆ', ਪੰਨਾ 79
51. Rene Wellek & Austin Warren, Theory of Literature, p. 176.
52. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 64
53. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ: ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-1011
54. ਡਾ.ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ-33
55. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-558
56. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-417
57. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-567
58. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-464

ਸਾਰ ਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ

ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ’ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਈ ਧਰਾਤਲਾਂ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਉਸਾਰੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਸਮੀਖਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ/ਅੰਤਰ-ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਫਲਸਰੂਪ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਤੇ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸ਼ਨੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕਾਲ ਤੇ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਝਰੋਖਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਹਿਰਦ ਪਛਾਣ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ/ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਤੇ ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਤੇ

ਸੰਕੇਤਕ ਅਰਥਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਲਈ ਜੋ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ‘ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ’ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੋਜ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸਦੇ ਵਿਵਿਧ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਖੋਜ ਜਰਨਲ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਰੀਵੀਊ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਿਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਦੂਸਰਾ ਅਧਿਆਇ ‘ਰੂਪਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ’ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਉਸਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਰੂਪਕ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਉੱਤੇ ਵੀ ਖੋਜ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰੂਪਕ, ਰੂਪ+ਕ, ਦੀ ਸੰਜੁਗਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਇਕ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਭੇਦ ਰਹਿਤ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਰੂਪਕ ਸਮਾਨਤਾ ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਆਮ

ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਮਾ (Simile) ਦਾ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਅਸਲੀ ਚਮਤਕਾਰ ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਉਪਮੇਯ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੂਪਕ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਅਧਿਐਨ ਰੂਪਕ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਦੁਜੈਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵ' ਵਜੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਰੂਪਕ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਾਪਦੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਾਕ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੀ, ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਬਦ/ਸ਼ਬਦ ਸਮੂਹ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦੋਹਰਾ ਅਰਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮੈਟਾਫ਼ਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਾਲ ਭਾਵੇਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਰਿਤੱਰ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ/ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰਣ ਭਾਵ ਰਾਜਸੀ ਚੌਖਟੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧੀਨ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰੂਪਕ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰੇ ਅਧਿਆਇ ‘ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ’ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਾਰੀ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੇਖਾਕਾਰੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਭੁਗਤਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਘ੍ਰਿਣਤ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਜਟਿਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੁਧਾਰਾਂ ਵੱਲ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਸੇ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਨਾਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਹੱਲਿਆ, ਸੀਤਾ, ਦਰੋਪਦੀ, ਦੁਰਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦੇ ਨਾਰੀ ਦੇ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਲੱਭੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਦਲਾਓ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚਲੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ

ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੁਗ ਪਲਟਾਉ ਚੰਡੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਨਾਰੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਤਕ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਮਾਤੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਭੇਂਟ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਇਕ ਵਸਤੂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭ’ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੋਮੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਣਤਾਈਆਂ ਭਰੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਕੂੜ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਅਨੇਕ ਰੂਪੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੈਰਾਡਾਇਮ ਇਕ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਹੀ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਤਿਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਦਗੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ

ਪਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੀ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸੁਹਾਗਣ, ਦੁਹਾਗਣ, ਕੁਚੱਜੀ, ਸੁਚੱਜੀ, ਕਾਮਿਣ, ਮੋਹਣੀ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀਵਾਚਕ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਯੋਜਨਾ’ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ-ਮੁਖੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੌਰਾਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ, ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸੁਹਜ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਉਂ ਜੁ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਇਸ ਵਜੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਦੀ ਸੂਝ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਮ ਮਾਨਸ ਦੀ ਮਨੋ ਬਣਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵੇਰਵੇ

ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਰੂਪਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਾਵ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਓ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਦੁਹਰਾਓ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ। ਇਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੀ ਇਹ ਮੂਲ ਸਥਾਪਨਾ ਬਣੀ ਹੈ ਕਿ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਨਾਰੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪਕ ਸਿਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਇਕਜੁਟਤਾ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਔਰਤ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੱਸਦਿਆਂ, ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਬਖਸ਼ੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਰੋਹ (ਸੰਗਤ) ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਾਰੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ 'ਤੇ ਨਿਠ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਕਾਲਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਹਰ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੀ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਹ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੋਰ ਖੋਜਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਮੁਲਾਕਣਾਂ ਲਈ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
- ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ **ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ**
- ਅਲੱਗ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਕਲਪ**, ਅਲੱਗ ਸ਼ਬਦ ਯੱਗ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ
ਟਰੱਸਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2004
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ **ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ**, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
2003
- ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜ. ਸ **ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ: ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ**, ਲੋਕਗੀਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999
- **ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ**, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1976
- ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੀਖਿਆ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ, 2011
- **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ ਵਿਆਖਿਆ**, ਬੁਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ
ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969
- ਸਹਿਗਲ, ਮਨਮੋਹਨ **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ**,
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1987

- ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ,
1969
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਨ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
1976
- ਸਿਮਰਨ ਕੌਰ **ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
1991
- ਸਿੱਧੂ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ**,
ਸੁਖਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1998
- ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ **ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ (ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ
ਸਥਾਨ)**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਟਰੱਸਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ
- ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰੂਮੇਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤਕ ਅਕਾਦਮਿਕ
ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ**, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਟਰੱਸਟ,
ਅਮਰੀਕਾ, 2010
- ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962
- ਸੋਨੀ, ਰੋਜ਼ੀ **ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ**, ਵਾਰਿਸ
ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003
- ਸੋਬਤੀ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ **ਔਰਤ: ਬੁੱਧ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ**, ਵੈਲਵਿਸ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,
ਦਿੱਲੀ, 1997

- ਸੰਧੂ, ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ**,
ਲੋਕਗੀਤ ਪਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1995
- ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਨਵ ਦਾ ਸੰਕਲਪ**,
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,
1995
- ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009
- ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਕੌਰ **ਨਾਰੀਵਾਦ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003
- ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ**, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
2001
- ਉਹੀ (ਸੰਪਾ.) **ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਨਵੀਂ
ਦਿੱਲੀ, 1971
- ਹੀਰਾ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ,
1991
- ਕਵੀਸ਼ਰ, ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1993
- ਕਾਂਗ, ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ **ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਵੇਕ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ
ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001
- ਉਹੀ **ਕਿੱਸਾ ਸੰਸਾਰ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
1985

- ਕਾਂਗ, ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ (ਡਾ.) **ਬਾਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
2007
- ਉਹੀ **ਬਾਣੀ ਰਹੱਸ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
2010
- ਉਹੀ **ਕਿੱਸਾ ਸੰਵਾਦ**, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
1990
- ਕਿਰਨਦੀਪ ਕੌਰ **ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ**, ਗੁਰਮਤਿ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2010
- ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ**, ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1976
- ਕੋਹਲੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ
ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1971
- ਕੋਮਲ, ਹਰਨੇਕ ਸਿੰਘ **ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ**, ਰੂਹੀ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007
- ਗਜਾਨਨ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.) **ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਮੇਂ ਨਾਰੀ**, ਰਚਨਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1971
- ਗਿਆਨੀ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ **ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ**, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ,
2011
- ਗਿਆਨੀ, ਭਜਨ ਸਿੰਘ **ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿੱਖ ਨਾਰੀਆਂ**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ,
2003

- ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ **ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ**, ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1997
- ਉਹੀ **ਦੀਦਾਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ**, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2003
- ਉਹੀ **ਧਰਮ ਸਮਾਜ ਤੇ ਨਾਰੀ**, ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1994
- ਉਹੀ **ਤੂੰ ਸਤਵੰਤੀ ਤੂੰ ਪਰਧਾਨਿ (ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਰੀ ਮੰਡਲ)**, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2009
- ਉਹੀ **ਗੁਰੂ ਮਹਿਲ ਗਾਥਾ**, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2011
- ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ**, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਚਰਨਜੀਤ ਕੌਰ **ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999
- ਉਹੀ **ਨਾਰੀ ਨੀਝ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2010
- ਉਹੀ **ਨਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ**, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2002
- ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ **ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ**, ਰਵਿੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1974
- ਉਹੀ **ਗੁਰਬਾਣੀ : ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ**, ਵੈਲਵਿਸ਼ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1997

- ਜਗਤਾਰ, ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ**, ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਬਰਨਾਲਾ, 1970
- ਜੋਧ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ**, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ,
1996
- ਉਹੀ **ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ : ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਧਾਰ**, ਵਿਜਨ ਐਂਡ
ਵੈਂਚਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1996
- ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968
- ਉਹੀ **ਸਿੱਖ ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968
- ਉਹੀ **ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹਿਸ ਤੇ ਰਮਜ਼**, ਨਿਊਂ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ,
ਜਲੰਧਰ, 1951
- ਉਹੀ **ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ)**,
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- ਤ੍ਰਿਪਤ ਕੌਰ **ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ**, ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 2004
- ਦਿਲਗੀਰ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, **100 ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ**, ਸਿੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ,
ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਅਨੁ.) ਬੈਲਜੀਅਮ, 2015

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ , ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968
ਉਹੀ	ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰ , ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1989
ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਸੰਰਚਨਾ , ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2008
ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਸੰਪਾਦਨ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ , ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2006
ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ	ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ , ਵਿਜਨ ਐਂਡ ਵੈਂਚਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1996
ਧੀਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ : ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਰੇਖਾ , ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 2009
ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਵਿਨੋਦ ਮਿੱਤਲ	ਬੁਵਆਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦ ਮਸਲੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ , ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2011
ਪਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ	ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸਖਸ਼ੀਅਤ , ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2012
ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ	ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ , ਗ੍ਰੇਸ਼ੀਅਸ ਬੁਕਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008

- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975
- ਉਹੀ **ਕਲਿਤਾਰਕ**, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ,
ਮਿਤੀਹੀਣ
- ਉਹੀ **ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2001
- ਬਲਜੀਤ ਕੌਰ **ਗੁਰਬਾਣੀ : ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996
- ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ **ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- ਉਹੀ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985
- ਉਹੀ **ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਵੇਚਨ**, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1995
- ਬਰਾੜ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ **ਨਾਰੀਵਾਦ: ਸਿਧਾਂਤ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ**, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002
- ਬਾਜਵਾ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ **ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ**, ਲੋਕਗੀਤ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 2008

- ਬੇਦੀ, ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ**, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ,
1965
- ਬੋਲੀਨਾ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ**, ਚਤਰ ਸਿੰਘ
ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011
- ਬੱਦਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ **ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ**, ਮਨਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ-ਜਲੰਧਰ,
2003
- ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.) **ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ
ਪਰਿਪੇਖ**, ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011
- ਮਾਨਸਾ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ **ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ**, ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009
- ਮੇਜਰ ਸਿੰਘ **ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਬੀਬੀਆਂ**, ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2006
- ਮੋਹਨਜੀਤ ਸਿੰਘ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਦੇਸ਼**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974
- ਰੰਧਾਵਾ, ਦੀਪਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ **ਜੂਲੀਆ ਕ੍ਰਿਸਤੇਵਾ: ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਪੇਖ**, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ,
2009
- ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ **ਚਿੰਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ**, ਪੰਜਾਬ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1986

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ

- Ahluwalia, J S   **Doctrine and dynamics of Sikhism**, Punjabi University, Patiala, 1999
- **Sovereignty of the Doctrine**, Bahri Publications, New Delhi, 1983
- Anderson, Pamela Sue   **Feminist Philosophy of Religion**, Routledge, & Beverly Clack(eds.) London, 2004
- Banerjee, I B   **The Evolution of Khalsa**, Vol I, Culcutta, 1973
- Baig, Tara Ali(ed.)   **Women of India**, Government of India, Delhi, 1958
- Beauvoir, Simone De   **The Second Sex**, Constance Borde & Sheila Malovany Chevallier (trs.) Vintage Book, New York, 2011
- Dalip Singh   **Yoga and Sikh teachings**, Bahri Publications, New Delhi 1979
- Daljit Singh   **Essentials of Sikhism**, Singh Brothers, Amritsar, 1994
- Daljit Singh and   **Sikhism: Its Philosophy and History**, Institution of Singh Studies, Chandigarh, 2008
Kharak Singh

- Darshan Singh   **Sikhism among the Religion of the world,**
Sehgal books, New Delhi, 1997
- Dharam Singh   **Sikhism and Religious Pluralism,** Punjabi
University, Patiala, 2010
- Franzmann, Majella   **Women and Religion,** Oxford University Press,
New York, 2000
- Gajinder Singh(ed.)   **Sikhism And Women,** Institute of Sikh Studies,
Chandigarh, 2012
- Gurbhagat Singh   **Sikhism and Post Modern Thoughts,** Ajanta
Books, New Delhi, 1999
- Gurdev Singh   **Ideology of Sikh Gurus,** Hansraj Publishers,
New Delhi, 1990
- Gurbachan Singh   **The universal message of Guru Granth Sahib,**
(Vol 1 to 4) Guru Teg Bahadur education
centre, 2009
- Gupta, Gayatri   **Status of Women in Ancient India,** Shree
Niwas Publication, Jaipur, 2012
- Indra, M.A   **The Status of Women in Ancient India,** Matilal
Banarasidass, Banaras, Second, 1955

- Jodh Singh (Bhai)   **Some Studies in Sikhism**, Lahore book shop,
Ludhiana, 1953
- Kohli, S S   **Outline of Sikh thoughts**, Punjabi Parkashan,
Delhi, 1966
- Krishna, Daya   **New Perspectives in Indian philosophy**, Rawat
Publications, Jaipur, 2001
- Mann, Gurinder Singh   **The Making of Sikh Scripture**, Oxford
university press, New York, 2001
- Majumdar, R.C (ed.)   **The Vedic Age**, Bharatiya Vidya Bhawan,
Bombay,1997
- Mcleod, W H   **The Sikhs of the Khalsa: A history of The
Khalsa Rahit**, Oxford university press, New
York, 2003
- **Who is Sikh: The problem of sikh identity**,
Clarendon Press, Oxford, 1989
- Mcleod, W H   **Prem Sumarg**, Oxford University Pess, Oxford,
2006
- Mehta, Sushila   **Revolution and The Status of Women in India**,
Metropolitan Book Ltd, New Delhi, 1982
- Narang, G C   **Transformation of Sikhism**, New book Sociey
of India, 1960

- Narpinder Singh (Dr.)   **The Sikh Moral Traditions**, Ram Jain Manohar publishers, New Delhi, 1990
- Neki, J S   **The Spiritual Heritage of The Punjab**, Guru Nanak Dev university, Amritsar, 2000
- Nirbhai Singh   **This Sikh Vision of Herotic Life and Death**, Singh Brothers, 2006
- Pawar, Kiran (ed.)   **Women in Indian History: Social,Economics, Political and Cultural Prespectives**, Vision& Ventures, Patiala, 1996
- Paruthi, Raj & Bela Rani Sharma   **Sikhism and Women**, Anmol Publications, New Delhi,1995
- Rafique, M   **Indian and Muslim Philosophy**, Ashish publications, New Delhi, 1988
- Roy, Kumkum (ed.)   **Women in Early Indian Societies**, Manohar Publishers, New Delhi, 2011
- Roy, Reginald   **A Buddhist Saints in India: A Study in Buddhist Values and Orientations**, Oxford University Press, New York, 1994
- Shastri, Shakentola Rao, **Women in Vedic Age**, Bhanatiya Vidya Bhavan Bombay, 1960.

- Sher Singh, **Philosophy of Sikhism**, Shiromani Gurdawara Prabandhak, Committee, Amritsar, 2005.
- Sylvester, Christime(ed.) **Feminist. Theory and Interatand Relations in a postmodern Era**, Cambridge Unviersity Press, Cambidge, 1994.
- Taran Singh (ed.) **The teachings of Guru Nanak**, Punjabi University Patiala, 1977.
- Thomas, P, **Indian women through the Ages**, Asia Publishing House, Bombay, 1964.
- Upadhaya Bhagwat Saran, **Women in Rgveda**, S. Chand Co. Pvt. Ltd., New Delhi, 1974.
- Upadhyay, H.C. **Status of Women in India**, Vol. 5 Anand Publication, New Delhi, 1991.
- Upinderjit Kaur, **Sikh Religion and Economic Development**, National Book organization, New Delhi, 1990.
- Wadia, A.R., **The Ethics of Feminism; A Study of the Revaft of Women**, Asian Publication Services, New Delhi 1997.

ਕੋਸ਼

- **ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼** (ਭਾਗ 1 ਤੇ 2), ਗੁਰਰਤਨ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 2005
- **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼**, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਸੰਪਾਦਕ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976
- **ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼**, ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ
- **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਪਨ** (ਇਕ ਤੋਂ ਦਸ ਭਾਗ), ਰਾਜ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

- **ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ** (ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1965
- **ਖੋਜ ਦਰਪਣ**, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
- **ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ**, (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1990
- **ਸਮਦਰਸ਼ੀ**, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਅੰਕ 81, ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ 2004
- **ਸਿੱਖ ਫੁਲਵਾੜੀ**, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰਿੰ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮਈ-ਜੂਨ, 2010
- **ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ**, ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ, 2012
- **ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ, 2009

- **ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਪਤ੍ਰਿਕਾ**, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਸ਼ਸੀ ਬਾਲਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015
- **ਪਰਖ**, ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2012
- **Journal of Sikh Studies** (Guru Nanak Dev University, Amritsar)
- **Panjab Journal of Sikh Studies**, Volume1, Year 2011
- **Studies in Sikhism and Comparative Religion**, Guru Nanak Foundation New Delhi July-December, 2015
- **Abstract of Sikh Studies** (Institute of Sikh Studies Chandigarh)
- **Guru Nanak Journal of Sociology**, Editor Jasmeet Sandhu, Guru Nanak Dev University, Amritsar, Vol.34
- **The Journal of Religion and Sikh Studies** (Sri Guru Granth Sahib World University, Fatehgarh Sahib).
- **The Journal of Religious Studies** (Punjabi University, Patiala).
- **Perspectives on Guru Granth Sahib**, Editor Dr. Balwinder Singh Dhillon, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2013

ENCYCLOPEDIA

- The New Encyclopedia Britannica, London, 15th ed, 1974

- Encyclopedia of Gender Equality through Women Empowerment, Vol.2, Saroup & Sons New Delhi, 2005
- The Encyclopedia of Religion, Macmillian Publishing Company, New Delhi, 1987
- Encyclopedia of World Religions, Vol.14, Viva Books Private Limited, New Delhi, 2014
- Encyclopedia of Sikhism Religion and Culture, Vol.2, Anmol Publications, New Delhi, 1997
- A Conceptual Encyclopaedia of Guru Granth Sahib, Manohar Publishers, New Delhi, 1992
- Dictionary of Religion and Philosophy, J.M. Dent and sons Ltd. London, 1989
- Encyclopaedia of Religion and Ethics, James Hastings and others, New York, 1960
- Glossary of Indian Religious terms and Concepts, Manohar Publishers, New Delhi, 1990
- The Encyclopaedia of Sikhism (Vol 3), Harbans Singh (Ed.), Pbi. Uni., Patiala, 1997

Websites

- www.sikhnet.com
- www.srigurugranthsahib.co.in
- www.wikipedia.in
- www.pbidigitalibrary.com